

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ.ԱԺԱԽՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱԿԱՂՄՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՏԻՊԸ

Լ.Ս.ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ՏԻՊԸ

«Ասոյիկ» հրատարակչություն
Երևան 2016

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА

ЛИАНА ОВСЕПЯН

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ТИП СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «АСОХИК»

2016

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCIES OF RA
H. ACHARYAN INSTITUTE OF LINGUISTICS

LIANA HOVSEPYAN

THE ANALYTICAL TYPE
OF OLD ARMENIAN WORD FORMATOIN

«ASOGHIK» PUBLISHING HOUSE

YEREVAN 2016

«ՀԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՃԱՊՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԽՍՏԻՏՈՒՏ»

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ՏԻՊԸ

«ԱՍՈՂԻԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ
2016

ՀՏԴ 811.19

ԳՄԴ 81.2Հ

Հ 872

Տպագրվում է

ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճարյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր
Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ն.Գ.Հովհաննիսյան

Գրախոսներ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Գ.Ս.Միթքարյան
Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ն.Ս.Միմոնյան

Հովհաննիսյան Լ.Ս.

Հ 872 Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը / Լ. Ս. Հովհաննիսյան; Պատ. խմբ. Ն.Գ.Հովհաննիսյան/- Եր.: «Ասողիկ» հրատ.,
2016.- 120 էջ:

Աշխատությունը օրգանական շարունակությունն է հեղինակի «Գրաբարի բառակազմությունը» գրքի, որում քննված են դասական գրաբարի բառակազմության համադրական տիպի կառուցվածքները՝ կազմության երկու հիմնական եղանակներով՝ բառաբարդում և ածանցում։ Այս աշխատանքում առաջարկվում է հայերենի և մասնավորապես գրաբարի բառակազմության տիպերի ու եղանակների ճշգրտված դասակարգում և ներկայացվում են դասական գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպի կառուցվածքները՝ իրենց տարատեսակություններով։

Նախատեսվում է լեզվաբանների, բանասեր ուսանողների և ընդհանուրապես հայոց լեզվի կառուցվածքով ու պատմությամբ հետաքրքրվողների համար։

liana.hovsepyan@ysu.am

ՀՏԴ 811.19

ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 978-9939-50-339-4

© Լիանա Հովհաննիսյան, 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՍԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՐԵՆ	
Հայերենի բառակազմության տիպաբանական քննության նշանակությունը.....	7
ԳԼՈՒԽ I	
1. Բառակազմագիտական տերմինահամակարգի զարգացումը	11
2. Բառակազմագիտական հասկացությունների դասակարգումը	21
ԳԼՈՒԽ II	
Գրաբարի վերլուծական բառակազմության հիմնական առանձնահատկությունները.....	29
ԳԼՈՒԽ III	
Կրկնումը գրաբարի վերլուծական բառակազմության մեջ	37
ԳԼՈՒԽ IV	
Հարադրումը գրաբարի վերլուծական բառակազմության մեջ	51
1. Բայակազմություն	52
Ա. Հարադրական բայեր	53
Բ. Զուգադրական բայեր	94
2. Այլ խոսքի մասերի կազմություն	95
Ա. Շաղկապական հարադրություններ	96
Բ. Նախդրական հարադրություններ	98
Գ. Կապակցական հարադրություններ	107
Եզրակացություն.....	113
Գրականության ցանկ	116

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հայերենի բառակազմության տիպաբանական քննության նշանակությունը

Վերջին տասնամյակներում հայ լեզվաբանության մեջ զգալի հետաքրքրություն է առաջացել հայերենի տիպաբանական-գուգադրական քննության նկատմամբ: Գրվել են աշխատություններ, այդ թվում՝ ատենախոսություններ, որոնցում ի թիվս այլ հարցերի զգալի ուշադրություն է հատկացվել հայերենի քերականական կառուցվածքի տիպաբանական առանձնահատկությունների բացահայտմանը՝ ինչպես առանձին վերցրած, այնպես էլ մի շարք ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների գուգադրությամբ: Տիպաբանության հարցերը քննվել են թե՝ լեզվի ամբողջական համակարգի, թե՝ լեզվական կառուցվածքի առանձին մակարդակների ու հատվածների ուսումնասիրության առնչությամբ: Մասնավորապես, տիպաբանական քնութագրումներ են ստացել հայերենի հնչույթային համակարգը¹, ձևաբանական կառուցվածքը², շարադասությունը³ և այլն: Ընդ որում, հետազոտողներին հետաքրքրել են և՝ համաժամանակյա, և՝ տարածամանակյա տիպաբանության խնդիրները: Կարենորվել է նաև հայերենի պատմական զարգացման տարբեր փուլերի տիպաբա-

¹ A. Khachatrian, The Armenian Sound System From Typological Aspect.- Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics, Delmar, New York, 1996.

² Է. Առայ, Опыт дедуктивного построения морфологической типологии языковых знаковых образований.- Հայոց լեզու և գրականություն, պրակ 1-2, Եր., 1983: Է. Առայան, Լեզուների ձևաբանական տիպաբանության առարկան և ամհատական լեզվական ձևի բացահայտման խնդիրը, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1988, հ. 2: E. Ataiyan, La typologie morphologique deductive des langues et les traits caractéristiques typologiques de l'Armenian oriental modern.- Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics, Delmar, New York, 1996.

³ Ս. Հայրապետյան, Գրաբարի շարադասությունը (Վ դար), Եր., 2005: Տե՛ս նաև նույնի՝ «Դասական գրաբարի շարադասական կաղապարները» դոկտորական ատենախոսությունը, Եր., 2005:

նական քննությունը⁴, ինչպես նաև կառուցվածքային և տիպաբանական փոփոխությունների ուղղությունը լեզվի զարգացման ընթացքում⁵: Արձանագրվել է, որ հայերենի պատմական զարգացումն ընթացել է ոչ միայն լեզվական կառուցվածքի նյութական միավորների, առանձին համակարգերի և ենթահամակարգերի գգալի, երբեմն արմատական վերակառուցումներով, այլև ավելի խոր, լեզվի տիպաբանական բնութագիրն ընդգրկող տեղաշարժերով: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ լեզվական զարգացման մեջ ըստ փոփոխությունների արդյունքի դիտարկվում են առանձնակի, համակարգային և տիպաբանական փոփոխություններ: Եթե առաջինները մնում են մեկուսի և չեն ազդում լեզվական համակարգի այլ տարրերի վրա (ասենք, դիրքային կամ պատմական հնչյունափոխության որոշ դեպքեր, բառերի փոխառություններ և այլն), ապա մյուս երկուսի դեպքում փոփոխություններն ավելի լայն ընդգրկում են ունենում և ներառում են միմյանց հետ փոխկապակցված լեզվական տարրեր: Ընդ որում, համակարգային փոփոխությունները (թեև ոչ միշտ) կարող են ուղեկցվել զուգահեռաբար ընթացող տիպաբանական փոփոխություններով: Այսպես, նախազրաբարյան շրջանում հայերենի հոլովման համակարգում հնդեվրոպական նախալեզվին սկզբնապես հատուկ ութ հոլովական համակարգից հայերենի հոլովման համակարգին անցնելիս կոչական հոլովի կորուստը համակարգային փոփոխություն է, բայց լեզվի տիպաբանական բնութագրի վրա առանձին ազդեցություն չի թողնում: Ճիշտ նույն ձևով գրաբարյան ստորադասական եղանակի առաջին և երկրորդ ապահնիների գործածությունից դուրս գալը և ընդհանրապես բայի եղանակների ամբողջ համակարգի վերակառուցումը թեև նշանակալից փոփոխություններ են համակարգային առումով, սակայն լեզվի

⁴ Ա.Ե. Սարգսյան, Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը.- Հայոց լեզվի կառուցվածքը, Եր., 1975:

⁵ L. Hovsepyan, The Typological Development of the Armenian Language.- Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics, Delmar, New York, 1996.

տիպաբանական բնույթի վրա դարձյալ չեն անդրադառնում: Մինչդեռ հետագայում՝ իին հայերենից միջին հայերենին և ապա նոր հայերենին անցնելիս դերանվանական հոլովման սահմանափակումը հօգուտ անվանականի կամ խոնարհման հարացույցում վերլուծական ձևերի բացարձակ գերակշռություն ծեռք բերելը արդեն համակարգայինից բացի նաև տիպաբանական փոփոխություններ են: Պետք է նաև նշել, որ հայերենի պատմական փոփոխությունները տիպաբանական տեսակետից լեզվի տարբեր ճակարդակներում կեզզական կառուցվածքի տարբեր հատվածներում մեծ մասամբ անհամաչափ են ընթանում: Սա նկատվում է նաև բառակազմության ոլորտում տեղի ունեցած զարգացումները դիտարկելիս: Ի տարբերություն ձևաբանական կառուցվածքի, որի պատմական զարգացումը բնորոշվում է հիմնականում թեքականության աստիճանական սահմանափակման և կցական ու անջատական կառուցվածքների ընդլայնման ուղղությամբ, բառակազմական համակարգը կառուցվածքային առումով ավելի մեծ պահպանողականություն է հանդես բերում, թեև կարող են փոփոխություններ նկատվել բառակազմության այս կամ այն եղանակի գործառական թերոնվածության և զարգացման միտումների մեջ: Օրինակ՝ գրաբարի սկզբնական շրջանի համեմատությամբ ընդլայնվում են նախածանցավոր կազմությունները՝ շնորհիվ հունաբան դպրոցի նորամուծությունների, իսկ ժամանակակից հայերենի շրջանում այդ միտումը շարունակվում և ուժեղանում է ռուսերենի և Եվրոպական լեզուների ազդեցությամբ, մասնավորապես գիտական տերմինաբանության բնագավառում: Ի դեպ, բառակազմական այդ առանձնահատկությանը անդրադարձել է նաև Ս.Գալստյանը, որը նույնպես հատուկ կերպով նշում է ժամանակակից հայերենում հունաբան հայերենից ժառանգված նախածանցների աշխուժացումը՝ «նույնիսկ նրանց, որ գրաբարում անարտադրողական կամ պակաս արտադրողական են եղել»⁶:

⁶ Տե՛ս Ս.Ա.Գալստյան, Անորոշ դերբայը բառակազմական անփոփոխ հիմք, Բանքեր Երևանի համալսարանի, 2008, հ. 1, էջ 101:

Հետևաբար, ինչպես լեզվական կառուցվածքի մյուս մակարդակների, այնպես էլ բառակազմության թե՛ համաժամանակյա, թե՛ պատմական ուսումնասիրության մեջ կարևորվում է նաև տիպաբանական խնդիրների քննությունը՝ հայերենի զարգացման տարրեր փուլերում լեզվի տիպաբանական բնութագիրը և նրա պատմական զարգացման պատկերն ամբողջացնելու տեսակետից:

ԳԼՈՒԽ I

1. ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՀԱՍՍԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Եթե փորձենք համառոտակի բնութագրել հայերենի բառակազմության ուսումնասիրության պատմությունը, պետք է արձանագրենք, որ այն ընթացել է բառակազմության՝ որպես հետազոտության առանձին բնագավառի ծևավորման, լեզվական համակարգում բառակազմական և քերականական երևույթների հարաբերակցության և հնարավոր փոխադարձ ներքափանցումների բացահայտման, լեզվական փաստերի առավել լիակատար ընդգրկման ու մանրամասն նկարագրության, դասակարգումների ձշգրտման ու խորացման, լեզվի պատմական զարգացման տարրեր ժամանակաշրջաններում բառակազմական համակարգերի նկարագրության և, որ ամենակարևորն է, հետազոտության պատմական ու համաժամանակյա հայեցակետերի առավել հստակ սահմանազատման ուղղությամբ։ Այդ ամենը չէր կարող չուղեկցվել նաև անդրադարձով բառակազմագիտական հասկացությունների ծևավորման և տերմինաբանության խնդիրներին, թեև միշտ չէ, որ հետազոտողները բացահայտորեն անհրաժեշտ ուշադրություն են դարձրել այս կամ այն տերմինի սահմանմանը կամ իմաստի ձշգրտմանը։ Հաճախ տերմինները պարզապես կիրառվել են առանց որևէ նախնական բնորոշման։ Մասնավորապես, մինչև այժմ բոլորի կողմից ընդունված սահմանումներ չեն ստացել բառակազմության կամ բառակազմական տիպ, բառակազմության եղանակ և բառակազմության միջոց հասկացությունները։ Եթե վերջին երկուսը կիրառվել են ավելի հաճախ և քիչ թե շատ միևնույն նշանակությամբ, ապա բառակազմության տիպ տերմինը հայ լեզվաբանության մեջ լայն կիրառություն չի գտել։

Դա թերևս կարելի է բացատրել նրանով, որ ուսումնասիրողները հիմնականում հետաքրքրվել են բաղադրյալ բառերի տեսակներով ու դրանց դասակարգմամբ և ավելի քիչ ուշադրություն են դարձրել բառակազմության՝ որպես նոր բառերի կառուցման գործընթացի քննությանը: Ղերևս Ս. Աբեղյանը, որից փաստորեն սկսվում է աշխարհաբարի բառակազմության գիտական ուսումնասիրության պատմությունը, «բառակազմության եղանակ» կապակցությանը տերմինային արժեք չի տվել և այն կիրառել է լայն իմաստով՝ որպես ընդհանրապես բաղադրյալ բառեր ստանալու հնարավորություն: «Բառակազմության սովորական եղանակը (ընդգծումը մերն է – Լ.Հ.) սակայն, է՛ բաղադրությունը, որով լեզվի մեջ եղած բառերից և արմատներից կազմվում են նոր բառեր – բարդ և ածանցական բառեր»⁷: Հետագա շարադրանքում Ս. Աբեղյանը արդեն խոսում է բաղադրյալ բառերի տեսակների մասին՝ նշելով, թե դրանցից յուրաքանչյուրը ինչպես է կազմվում, և խճբավորելով դրանք ըստ բաղադրիչների բնույթի: Ըստ Աբեղյանի՝ բարդ բառեր են համարվում երկու բարի կամ արմատի միացումները, իսկ ածանցական են արմատի և ածանցի (կամ Աբեղյանի տերմինով՝ ծևական մասի) կցումով ստացված բառերը: Բարդ բառերի կամ «բարդության տեսակների» մեջ ըստ բաղադրիչների կցման առանձնահատկությունների՝ առանձնացվում են հարադրություններ, կցական բարդություններ, իսկական բարդություններ, որոնք տարբերվում են շարադրուսական կապակցության մերտաձման աստիճանով: Ինչպես նշում է Ս. Աբեղյանը, շարադրուսական կապն ավելի զգալի է հարադրությունների մեջ, «թեպետ մթնած է», կցականներն առաջացել են «լեզվի սովորական շարադրուսական ծևերից», իսկ իսկական բարդությունների մեջ «շարադրուսական կապակցության ծևը իբրև

⁷ Ս. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, էջ 167:

այնպիսին բոլորովին մեռած է ... և պահվում է միայն բարդության մեջ և բարդության համար: Դա բաղադրության հնագույն Եղանակն է (ընդգծումը մերն է – Լ.Հ.), որ այժմ էլ կենդանի գործոն է, և այս Եղանակով միշտ նորանոր բառեր ենք կազմում»⁸: Ինչպես տեսնում ենք, այս-տեղ էլ Եղանակ բառին տերմինային արժեք չի տրվում. այն պարզա-պես նշանակում է կերպ, ծն, ուղի և գործածվում է միայն բարդություն-ները բնորոշելիս: Բացի այդ, նշենք նաև, որ բարդ բառերի առաջացու-մը Ս. Աբեղյանը դիտում է պատմականորեն՝ որպես նախկին շարահ-յուսական կապակցությունների հետագա սերտաճում, որպես աստի-ճանական գործընթաց: Հմտ.՝ «Ամեն տեսակի շարահյուսական կա-պակցություններից կարող են բարդ բառեր առաջ գալ, բավական է միայն, որ շարահյուսական կապակցությունը որևէ պաճառով այլևս զգալի չի լինում իբրև կենդանի շարահյուսական ձև: Սակայն հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե երկու բառի կապակցությունը սովորական շարահյուսական է, թե արդեն բարդ բառ է դարձած: [...] կան աստիճա-նավորումներ, մինչև որ երկու բառի շարահյուսական կապակցությու-նը զարգանա և մեկ բառ զգացվի»⁹: Ածանցումը Աբեղյանը չի բնու-թագրում որպես բառակազմության Եղանակ, այլ միանգամից անցնում է ածանցների ծագման ուղիների քննությանը: Նախածանցավոր կազ-մությունները նա ներկայացնում է բարդություններից հետո, առաջա-դիրներով բաղադրություններ անվանումով՝ նախածանցական մաս-նիկների մեջ առանձնացնելով առաջադիրներ (արտ, բաղ, գեր ևն, ինչ-պես նաև որոշ մակբայներ՝ անդր, առաջ, բաց ևն) և բացասական մաս-նիկներ (ան, ապ, դժ, տ, չ)¹⁰:

⁸ Ս. Աբեղյան, ն. տ., էջ 169:

⁹ Նույն էջում:

¹⁰ Ս. Աբեղյան, ն. տ., էջը 207, 220:

Հիշենք ի դեպ, որ նախածանցավոր կազմությունները բարդությունների հետ քննելու այդ մոտեցումը ավանդաբար հատուկ է Եղել նաև գրաբարի հին քերականների աշխատություններին:

Մ. Աբեղյանը ժամանակակից հայերենի բառակազմությունը համաժամանակյա առօւմով որպես գործընթաց չի քննում, այլ նկարագրում է միայն որպես արդյունք ստացված բառերը՝ պարզապես դրանք բաժանելով տարբեր «տեսակների»: Դա արտացոլվել է նաև նրա աշխատության գլուխների և բաժինների վերնագրերում՝ «Բառերի տեսակներն ըստ կազմության», «Բարդության տեսակները», ընդ որում հավասարապես «տեսակ» են համարվում ինչպես հարադրական, կցական, այնպես էլ իսկական բարդությունները, թեև նրանց կազմության տիպերը և եղանակները տարբեր են: Դրա փոխարեն Մ. Աբեղյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում բարդությունների «տեսակների» առաջացման պատմությանը տարաժամանակյա կտրվածքով և առանձնացնում «կցական բարդություններ հարադրական բայերից», «կցական բարդություններ բաղիյուսական հարադրություններից», «կցական բարդություններ վերադրի և իր գոյականի այլև ուրիշ շարակյուսական կապակցություններից», «կցական բարդություններ կրկնավորներից»¹¹: Ավելին, Աբեղյանն ածանցումը նույնպես քննում է պատմական հայեցակետից՝ բարդության մթագննան և ածանցների առաջացման այլևայլ ուղիների մատնանշումով՝ «ածանցական մասնիկների ծագումը հնչափոխությամբ», «ածանցիկների ծագումն առանց հնչափոխության», «ածանցական մասնիկների ծագումը երկու մասնիկների միացումից»¹² և այլն: Այսպիսով, թեև Աբեղյանը ներկայացնում է ժամանակակից հայերենի բառակազմությունը, բայց հստակորեն չի տարբերակում քննության համաժամանակյա և

¹¹ Մ.Աբեղյան, ն. տ., էջը 174, 177, 178, 182:

¹² Մ.Աբեղյան, ն. տ., էջը 224, 226, 233:

տարաժամանակյա հայեցակետերը, որ իր ժամանակի համար դեռևս հետազոտական ճշգրտության անհրաժեշտ պայման չէր: Բոլոր դեպքերում գնահատելի է բառակազմության մեջ շարահյուսական կապակցության հետագա սերտաձումների և կաղապարային ուղիների առանձնացումը, թեև ոչ այսօրվա տերմինաբանությամբ: Կաղապարային ուղին Աբեղյանը ներկայացնում է որպես կազմություն «անալոգիայով», իսկ առաջինի համար պարզապես նշում է շարահյուսական կապակցության «զարգացման աստիճանավորումներ», ըստ այնմ, թե որքանով են դրանք արդեն որպես մեկ առանձին բառ ընկալվում:

Բառակազմության քննության արելյանական սխեման և տերմինաբանությունը յուրացվեցին և զարգացվեցին հետագա ուսումնասիրողների կողմից: Հարցի քննության պատմությունը և արտահայտված հիմնական տեսակետները ներկայացրել ենք մեր՝ «Գրաբարի բառակազմությունը»¹³ աշխատության մեջ՝ գնահատելով հայ լեզվաբանների ներդրումը տվյալ բնագավառում, ուստի նորից չենք անդրադառնադրան: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ հայ բառակազմագիտության նշանակալից ձեռքբերումների կողքին տեղ են գտել նաև տերմինաբանական անձշտություններ և դասակարգման հակասություններ, միևնույն երևույթին տարբեր անուններ տալու և միևնույն անվան տակ տարբեր խմբավորումներ ներկայացնելու փաստեր:

Բառակազմագիտական տերմինների հետագա ճշգրտմանը նպաստել են հատկապես Ա. Ա. Աբրահամյանը և Է. Բ. Աղայանը: Ա. Ա. Աբրահամյանը դեռևս 1962 թ. «Բայց ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ «բայական բառույթների» բառակազմական առանձնահատկությունները քննելիս նոր անվանում է տալիս նրանց տեսակներին: Ըստ Ա. Ա. Աբրահամյանի՝ «...ընդհանուր առմանք

¹³Տես Լ.Ս.Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Ե., 1987, էջը 5-34:

կարելի է տարբերակել երկու հիմնական տեսակի կազմություններ՝ համադրական և վերլուծական»¹⁴: Միևնույն ժամանակ, Ա.Ա. Աբրահամյանը «վերլուծական» տերմինի հետ գուգահեռաբար գործածում է նաև դեռևս Աբեղյանից եկող «հարադրական» անվանումը: Ա. Ա. Աբրահամյանը՝ կառուցվածքային տեսակետից ձիշտ բնորոշելով բաղադրյալ բայերի կազմությունը, այնուամենայնիվ, դրանք ներկայացնում է որպես արդեն «պատրաստի» արդյունք և չի դիտում դրանց կառուցումը որպես գործընթաց:

Ե. Աղայանը նույնպես բառակազմությունը քննում է որպես արդյունք, այսինքն՝ «բառերի տեսակներն ըստ կազմության»¹⁵: Այդ տեսակները դասակարգելիս է. Աղայանը առաջին անգամ գործածում է տիպ անվանումը, սակայն դարձյալ առանց հատուկ սահմանման, և ըստ երևույթին նույնիսկ դրան տերմինային արժեք չի տալիս, այլ կիրառում է պարզապես բառերի կազմության զանազանությունները տարբերակելու համար: Սակայն այստեղ կարևոր է այն հանգամանքը, որ Ե.Աղայանը տիպերը առանձնացնելիս նկատի է առնում «ամենաընդհանուր բառակազմական հատկանիշները», թեև դրանց սահմանումը նույնպես չի տալիս. «Հիմնվելով ամենաընդհանուր բառակազմական հատկանիշների վրա՝ ժամանակակից հայերենի բոլոր բառադրությունները կարելի է բաժանել երեք տիպի՝ վերլուծական, համադրական և հապավական»¹⁶ (ընդգծումը հեղինակին է – Լ.Հ.): Բացի այդ, նա առաջինն էր, որ հարադրական և համադրական անվանումները փոխարինեց վերլուծական և համադրական անվանումներով՝ այսպիսով կիրառելով լեզուների տիպաբանական կառուցվածքը բնութագրող տերմիններ: Այս տեսակետից առարկություն է հարուցում

¹⁴ Ա.Աբրահամյան, Բայց ժամանակակից հայերենում, գիրք 1-ին, Եր. 1962, էջ 46:

¹⁵ Եղ. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր. 1984, էջ 219:

¹⁶ Եղ. Բ. Աղայան, Ա.տ. էջը 220-221:

հապավական կազմությունները որպես առանձին «տիպ» դիտարկելը, քանի որ բարակազմական գործընթացի հետևանքով այս դեպքում էլ ստացվում են համադրական, այսինքն՝ մեկ համաձույլ բառի արժեք ունեցող կառույցներ:

Ի տարբերություն մյուս հետազոտողների՝ Ե.Աղայանը բարդություն է համարում արմատների և բառերի ոչ ամեն կարգի բաղադրություն, այլ միայն համադրական կազմությունները: «Դրանով իսկ բարդություն տերմինը տրվում է միայն այն բառերին, որոնք ներկայացնում են երկու կամ ավելի հիմնական ձևույթների միավորումը մեկ բառում (ընդգծումը հերինակինն է – Լ.Հ.): [...] Այսպիսով, այն, ինչ որ նախորդների դասակարգումների մեջ գործածվում էր իբրև բաղադրությունների ընդհանուր անվանում, դաշնում է դրանց մի տեսակի անվանումը միայն, ըստ որում այդ անվանման տակ են առնվում ինչպես - «իսկական», այնպես էլ «կցական» կոչված բարդությունները»¹⁷: Բարդությունների մեջ է. Աղայանն առանձնացնում է չորս տեսակ՝ 1. բուն կամ իսկական, 2. կցական կամ կապակցական, 3. կրկնական և 4. հատվածական: Ընդ որում, բուն կամ իսկական տարբերակներից նա ավելի հաջող է համարում բուն բարդություն անվանումը, «...որովհետև «իսկական» անվանումը ենթադրում է նաև ոչ իսկական (անիսկական) բարդությունների գոյությունը, որ և, ինչպես ցույց տվինք, պայմանավորել է բարդությունների բաժանումը իսկական և անիսկական տեսակների: Մինչեւ մեր բնութագրությունների համաձայն բոլոր կարգի բարդություններն էլ իսկական են հենց նրանով, որ համադրական բաղադրություններ են՝ կազմված երկու կամ ավելի ձևույթների միավորումով»¹⁸:

¹⁷ Եղ. Բ. Աղայան, ն.տ., էջ 268:

¹⁸ Եղ. Բ. Աղայան, ն.տ., էջ 269:

Ինչ վերաբերում է վերլուծական կազմություններին, ապա դրանք ե. Աղայանն անվանում է ոչ թե բարդություններ, այլ վերլուծական բաղադրություններ, որոնք իրենց հերթին բաժանում է չորս տեսակի՝ 1. հարադրական, 2. կրկնավոր, 3. հատվածական բաղադրությունների և 4. կայուն բառակապակցությունների¹⁹: Մենք նոյնպես անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել, որ իրականում էլ դրանք ստացվում են բառակազմական բոլորովին այլ, անկախ եղանակի՝ հարադրման հետևանքով, հետևաբար այդ եղանակով ստեղծված բաղադրությունները պետք է կոչել հարադրություններ (ի տարբերություն համադրական եղանակով ստեղծված կազմությունների՝ բուն իմաստով բարդությունների և ածանցյալների), իսկ բաղադրիչները՝ հարադիրներ (տես ստորև):

Բարդումը և հարադրումը առանձին, անկախ եղանակներ է դիտում նաև Գ.Զահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ²⁰, դրանք առանձնացնելով որպես դեռևս վաղնջահայերենում ծևավորված բառակազմական իրողություններ: Այնուհետև գրում է. «Հնագոյն հայերենի շրջանում սկսվում և իհն հայերենի շրջանում տարածում են գտնում բառակազմության և հատկապես բայակազմության մի շարք նոր երևույթներ, [...]որ զգալի չափով պայմանավորված է բառակազմական մի այլ երևույթ՝ վերլուծական բնույթի, այսպես կոչված, հարադրական կազմությունների, մասնավորապես բայերի տարածմանը»²¹:

Գ.Զահուկյանը հայերենի բառակազմագիտության մեջ նշանակալից նորություններ է բերում նաև իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» աշխատության մեջ:

¹⁹ Եղ. Բ. Աղայան, ն.տ., էջ 221 և հաջ.:

²⁰ Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 359 և հաջ.:

²¹ Գ. Բ. Զահուկյան, ն. տ., էջ 362:

Նախ նա որոշում է բառակազմության տեղը լեզվի մակարդակների մեջ՝ առանձնացնելով կառուցվածքային չորս մակարդակ, որոնց շարքում բառակազմությունը գետեղված է երկրորդ՝ բառային մակարդակի 2.1. աստիճանում.

այսպես՝

1. արմատային	3. շարույթային
1.1. բուն արմատային	3.1. ենթաշարույթային
1.2. արմատահիմքային	3.2. լիաշարույթային
2. բառային	4. նախադասական (ստորոգական)
2.1. բառակազմական	4.1. պարզ նախադասության
2.2. բառաթեքական	4.2. բարդ նախադասության ²²

Այնուհետև իր մշակած՝ համընդիանուր լեզվաբանական տեսության և համընդիանուր լեզվական կաղապարի հիման վրա ներկայացնում է ժամանակակից հայերենի բառակազմական համակարգը՝ առանձնացնելով բոլոր բառակազմական կաղապարները (ներառյալ ածանցումը) և նրանց իրացումները՝ բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական, խոսքիմասային և այլ կարգի հարաբերությունների բացահայտմամբ: Սակայն այս աշխատության մեջ «բարդություններ» տերմինը Գ.Զահորկյանը վերագրում է թե՛ համադրական, թե՛ վերլուծական կառուցներին, այսինքն՝ «Ստորադասական բարդություն» խորագրի տակ «ա. Համադրական ձևեր» և «բ. Վերլուծական ձևեր» առանձին ենթավերնագրերով ներկայացված կառուցները հավասարապես համարվում են բարդություններ: Փաստորեն այս աշխատության մեջ Գ.Զահորկյանը, կարծես տուրք տալով ավանդույթին,

²² Գ.Բ. Զահորկյան, ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Եր., 1989, էջ 19):

«բարդություն» տերմինը գործածում է հին` ընդունված իմաստով²³ և չի տալիս այն հստակ տարանջատումը, որն առկա էր հայերենի նախագրային ժամանակաշրջանի պատմությանը նվիրված՝ վերը հիշատակված իր երկում:

Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ տվյալ դեպքում «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» աշխատության մեջ շոշափված հարցերի մանրամասն քննությունը դուրս է մեր նպատակներից, և դրանց հապանցիկ անդրադարձում ենք միայն մեր դասակարգման հիմքերը մեկնաբանելու տեսակետից:

Ճիշտ նույն հանգամանքի բերունով այստեղ մանրամասն չենք ներկայացնում ժամանակակից հայերենի բառակազմութան քննությանը վերաբերող աշխատությունները (Ա. Ա. Աբրահամյան, Ս. Աբրահամյան, Ս. Աստրյան, Վ. Առաքելյան, Ս. Գալստյան, Ս. Էլոյան, Ա. Մարգարյան, Ա. Մուրվալյան, Հ. Պետրոսյան, Ա. Սութիասյան և այլք), որոնցում առկա են ուշագրավ դիտարկումներ և բառակազմական երևույթների ու լեզվական բազմազան փաստերի հետաքրքրական նկարագրություններ ու դասակարգումներ (թեև ոչ միշտ անհակասական), քանի որ սույն աշխատության մեջ մեր ուշադրության կենտրոնում եղել է բառակազմության քննությունը տիպաբանական հայեցակետից, և այսպես կոչված «հարցի պատմությանը» մենք անդրադաել ենք հիմնականում այդ առունով:

²³ Հնմտ.՝ «Ստորադասական բարդությունների համար բնորոշ են համադրական ձևերը: Սակայն համդիպում են նաև վերլուծական ձևեր՝ հատկապես բայերի դեպքում» (Գ.Բ. Զահորեան, նշվ. աշխ., էջ 219):

2. ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Բառակազմագիտական հասկացությունների (resp. տերմինների) մեր առաջարկած դասակարգումը²⁴ հենվում է երկու հիմնական սկզբունքի՝ նախ՝ նկարագրության համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերի հատակ սահմանազատման և երկրորդ՝ բառակազմության՝ որպես գործընթացի և բաղադրյալ կառույցների՝ որպես այդ գործընթացի արդյունքի, տարրերակման վրա: Դասակարգումը նկատի է առնում նաև տերմինների միջև եղած հարաբերակցությունը, որ յուրատեսակ ստորակարգային հաջորդականության բնույթ ունի. ամենավերին աստիճանը՝ բառակազմության **տիպը**, ներառում է բառերի կազմության տարրերը **եղանակները**, որոնք իրենց հերթին օգտվում են որոշակի **միջոցներից**, իսկ վերջիններիս կիրառման հետևանքով ստացվում են որոշակի **կառույցներ**:

Տիպ տերմինով մենք նշանակում ենք բառերի կազմության ամենական կառուցվածքային հատկանիշը՝ բաղադրիչների կցման սկզբունքը (տեխնիկան), որը կառուցվածքային տիպաբանության տեսակետից լեզուների ձևաբանական դասակարգման ելակետային հատկանիշը կամ չափորոշիչն է՝ քերականական (այս դեպքում նաև բառակազմական) իմաստների արտահայտման ձևը: Այս տեսակետից **բառակազմական տիպ** հասկացություն մեջ որպես մասնավոր դեպք, քանի որ այստեղ ևս նկատի են առնվում բառակազմական միավորների բաղադրման ձևը և արդյունքը:

Եղանակ տերմինը բնութագրում է բաղադրիչների միավորման այն գործընթացը, որի արդյունքն են բաղադրյալ բառերը: **Միջոցներ**

²⁴ Առաջին անգամ այն ներկայացվել է մեր «Բառակազմության տիպեր, եղանակներ և միջոցներ» գեկուցման մեջ, տես՝ Զահրականական ընթերցումներ – 2009, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի գեկուցմաներ (Երևան, ապրիլի 28-29, 2009թ.):

տերմինով նշանակվում են լեզվի կոնկրետ նյութական միավորները, որոնք բաղադրիչ տարր են դաշնում տվյալ բառակազմական եղանակով որոշակի միավորներ ստանալու համար: Եվ վերջապես բառակազմական գործընթացի հետևանքով ստացվում են **կառուցներ** (բառամիավորներ), որոնց անվանումներն արտացոլում են նրանց կառուցվածքային հիմնական (ամենաընդհանուր) հատկանիշները: Իսկ նրանց մասնավոր հատկանիշները դրսուրվում են բազմազան կառուցվածքային կաղապարներում, որոնք ի հայտ են բերվում լեզվական նյութի ավելի մանրանասն քննության և ներկայացման ժամանակ: Ամենաընդհանուր բնորոշմամբ բառակազմական կաղապարներն են բառակազմական տարրերի (միջոցների) հնարավոր գուգորդումները, որոնց օգնությամբ կազմվում են բաղադրյալ միավորները՝ իրենց հրացումների կառուցվածքային բանաձևերով:

Այս սկզբունքներով բնորոշվող՝ հայերենի բառակազմագիտական հիմնական տերմինները և նրանց հարաբերակցությունը ներկայացվում են ստորև բերվող աղյուսակում:

Աղյուսակ № 1

Տիպեր	Եղանակներ	Միջոցներ (բաղադրիչ տարրեր)	Կառուցներ
1	2	3	4
Հանդիպական	Բարդում	Արմատներ, հիմքեր, հողակապ	Բարդություններ
	Ածանցում	Արմատներ, հիմքեր, ածանցներ, հողակապ	Ածանցյալներ
	Հապավում ²⁵	Բարամասեր (հնչյուններ, հնչյունախմբեր, վանկեր, արմատներ, հիմքեր)	Հապավյալներ
Վերոհիշյական	Հարադրում Կրկնում	Անկախ բառամիավորներ Անկախ բառամիավորներ, դրանց հնչյունական և քերականական ծևակորում	Հարադրություններ Կրկնավորներ

²⁵Հատուկ է միայն ժամանակակից հայերենին:

Աղյուսակի առաջին սյունակում նշված երկու՝ համադրական և վերլուծական տիպերը գործել են հայերենի զարգացման բոլոր փուլերի բառակազմության համակարգում, թեև տարբեր համամասնությամբ և կառուցվածքային ու գործառական մասնավոր դրսեռումներով:

Բառակազմության համադրական տիպին են պատկանում երկու հիմնական եղանակները՝ բառաբարդումն ու ածանցումը, երբ որպես արդյունք կազմվում են միաձոյլ բառեր՝ հիմնական ու երկրորդական ձևույթների տարբեր գուգորդություններով։ Ըստ բառակազմական գործընթացի արդյունքի («բառանման» կազմություններ)՝ համադրական տիպին են միանում նաև հապավումները։

Բառակազմության վերլուծական տիպին հատուկ են դարձյալ երկու եղանակ՝ հարադրում և կրկնում։ Վերլուծական տիպի դեպքում կազմվում են այնպիսի միավորներ, որոնց բաղադրիչները պահպանում են իրենց հարաբերական ինքնուրույնությունը (բառային շեշտ, անջատ գրություն, բաղադրիչների համապատասխան քերականական ձևավորման հնարավորություն, այդ թվում՝ նախդիրների կիրառություն, բաղադրիչների շարադասության համենատական ազատություն և տեղափոխելիություն, նրանց միջև այլ բառերի ներմուծման հնարավորություն²⁶ և այլն):

Բացի նշվածներից՝ համադրական և վերլուծական կառուցների էական տարբերություններից մեկն էլ այն է, որ համադրական կառուցների մեջ ելակետային միավոր է ընդունվում բառակազմական հիմքը, իսկ վերլուծականների մեջ՝ գերադաս անդամը՝ առանձին բառբադրիչը։ Այս ամենով հանդերձ այս կարգի

²⁶ Այս հատկանիշների ավելի մանրամասն թվարկումը և քննությունը տես ստորև՝ «Գրաբարի վերլուծական բառակազմության հիմնական առանձնահատկությունները» գլխում։

Վերլուծական կառույցները դիտվում են որպես բառակազմական և ոչ թե շարահյուսական իրողություններ (բառակապակցություններ), քանի որ որպես արդյունք կազմվում են մեկ բարի արժեք ունեցող բաղադրություններ: Սրանք այն կազմություններն են, որոնք փաստորեն միջանկյալ օղակ են բառակապակցություններից բարդություններին անցնելիս:

Որպես եզրակացություն շեշտենք, որ վերլուծական կառույցները չպետք է մտցնել բարդությունների (բարդ բառերի) մեջ՝ հարադրական բարդություններ անվանումով (ինչպես շատերի կողմից ընդունված էր և այժմ էլ դեռ բավական տարածված է հայագիտության մեջ) քանի որ դրանք կազմվում են բառակազմական բոլորովին այլ, անկախ եղանակի՝ հարադրման ճանապարհով, ուստի և դրա հետևանքով ստացվող վերլուծական կազմությունները կամ բաղադրությունները պետք է կոչել պարզապես հարադրություններ:

Հայագիտության մեջ բառակազմության երկու տիպերի առանձնացումը և դրանցից յուրաքանչյուրին հատուկ համապատասխան եղանակների, միջոցների և կառուցվածքային կաղապարների հստակ սահմանագատումը հնարավորություն են տալիս խուսափելու մինչև օրս հայ բառակազմագիտության մեջ կիրառվող իսկական, անհսկական, կցական, բաղիյուսական, հարադրական, նույնիսկ՝ կիսահարադրական բարդություններ և նման այլ անվանումներից, որոնք տարբեր հետազոտողների կողմից ստացել են տարբեր մեկնաբանումներ, դասակարգվել են ոչ միասնական սկզբունքներով և երբեմն տեղիք են տալիս անորոշությունների:

Բառակազմության համադրական և վերլուծական տիպերը, բացի վերը նշված հատկանիշներից, տարբերվում են նաև իրենց ներքին տարատեսակությունների առանձնացման սկզբունքով: Համադրական

կառույցների դեպքում հետագա դասակարգումը կատարվում է ըստ բարի մեջ հիմնական և երկրորդական ձևույթների առկայության, նրանց դիրքի և փոխհարաբերության (բարդ, ածանցավոր, նախածանցավոր, վերջածանցավոր, բարդ-ածանցավոր բառեր և այլն), իսկ վերլուծական կառույցների մեջ՝ ըստ բաղադրիչների խոսքի-մասային պատկանելության (անվանական հարադրություններ, բայական հարադրություններ): Անվանական հարադրություններն իրենց հերթին բաժանվում են հարակցական, շաղկապական, առդրական, հատվածական և կապակցական²⁷ տեսակների, իսկ բայականների մեջ տարբերակվում են զուգադրական և հարադրական տեսակները: Այսպիսով, ըստ բաղադրիչների միացման ձևի և դրանց շարահյուսական կապակցման բնույթի վերլուծական կազմությունների մեջ կարող են առանձնացվել ենթատեսակներ, որոնք ներկայացվում են հետևյալ աղյուսակով.

²⁷ Ե. Աղայանը «Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն» աշխատության մեջ առանձնացրել է անվանական հարադրությունների երեք տեսակ՝ շաղկապական, հարակցական և կապակցական: Ընդ որում նշում է, որ «հարակցական հարադրություններ պետք է համարել նաև խրճիթ-ընթերարան, վագոն-ռեստորան [...]: Այս կարգի հարադրությունները նոր կազմություններ են [ընդգծումը մերն է – Լ.Հ.], ցոյց են տալիս տվյալ առարկայի (տեղի, հարմարանքի և այլնի) նշանակումը, օգտագործումը բացի իր սովորական դերից, նաև մի այլ դերով և կարող են փոխարինվել կամ և շաղկապու համադասական կապակցությամբ [...], կամ նկարագրական եղանակով...» (Ե. Աղայան, նշվ. աշխ. Էջ 227-228): Այս կառույցները Ս.Արքահամյանն անվանում է կիսահարադրական բարդություններ, թեև սրանց է միացնում նաև հայ-անգլերեն կառուցվածքի հատվածական կազմությունները (տե՛ս Ս. Արքահամյան, ժամանակակից գրական հայերեն», Եր. 1981, էջ 79): «Նոր տիպի» անվանումով են ներկայացվում այս կառույցները նաև Ս.Էլոյանի աշխատության մեջ (տե՛ս Վ. Ղ. Առաքելյան, Ա. Ա. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, ժամանակակից հայոց լեզու, հ.1, «Նյունարաբանություն և բառագիտություն, Եր., 1979, էջ 269-270): Մենք առաջարկել ենք առդրական անվանումը՝ Ելմելով այդ կառույցների բաղադրիչների բնույթից (անկան բառամիավորներ), նրանց միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունից և կապակցման եղանակից:

Աղյուսակ № 2

ՎԵՐԻԴԻԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
ԿՐԿՆԱՎՈՐՆԵՐ	ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
Անվանական	Անվանական	Բայական
1. Հարակցական <i>(խումբ-խումբ)</i> 2. Շաղկապական <i>(իսկ և իսկ)</i> 3. Նախդրական <i>(բառ առ բառ)</i>	1. Հարակցական <i>(երկար-բարձր)</i> 2. Շաղկապական <i>(թանկ ու կրակ)</i> 3. Առդրական <i>(տուն-թանգարան)</i> 4. Հատվածական <i>(հայ-ռուսերեն)</i> 5. Կապակցական <i>(ամեն ինչ)</i>	1. Զուգադրական բայեր <i>(ուտելի-խմել)</i> 2. Հարադրական բայեր <i>(զլուխ բերել)</i>

Անհրաժեշտ ենք համարում նաև նշել, որ աղյուսակը կազմվել է ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափություններից ելնելով²⁸: Այդ օրինաչափությունները գրաբարի համեմատությամբ ի հայտ են բերում զգայի տարբերություններ, որ բխում են լեզվի պատմական զարգացման ընթացքից: Մասնավորապես, ժամանակակից հայերենում հարադրական կազմությունների մեջ առաջացել են նոր տեսակներ՝ հարակցական, առդրական, հատվածական, որոնք

²⁸ Տե՛ս արդեն հիշատակված՝ մեր «Բառակազմության տիպեր, եղանակներ և միջոցներ» գեկուցումը: Նշենք նաև, որ նոյն այս սկզբունքները կիրառված են Ա.Մարտիրոսյանի «Արդի հայերենի նորաբանությունների բառակազմական կաղապարները» (Եր., 2007) և Գ.Վարդապյանի «Ժամանակակից հայերենի անվանական վերլուծական բառակազմությունը» (Եր., 2010) աշխատություններում:

Վկայված չեն եղել լեզվի պատմական գարգացման ավելի վաղ շրջան-ներից: Բացի այդ, կան որոշ կաղապարներով կառուցներ, որոնք թեև գոյություն են ունեցել նաև գրաբարում, բայց գործառական տեսակետից խիստ սահմանափակ են եղել ժամանակակից հայերենի համանման կառուցների համեմատությամբ: Այդպիսիք են, օրինակ՝ շաղկապական հարադրությունները, որոնք վկայված են ընդամենը մի երկու տասնյակ օրինակներով: Նույնը կարելի է ասել նաև գուգադրական բայերի մասին, որոնց թիվը նույնպես գրաբարում խիստ սահմանափակ է: Այնպես որ գրաբարի վերլուծական կառուցների աղյուսակը որոշ չափով կտարբերվի ժամանակակից հայերենի վերլուծական բառակազմության պատկերն արտացոլող աղյուսակից (տե՛ս ստորև՝ Գլուխ II, Աղյուսակ № 3):

Ներկա աշխատության մեջ առաջնորդվում ենք հայերենի բառակազմական կառուցների վերը նշված դասակարգումներով՝ գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպի մեջ առանձնացնելով երկու եղանակ՝ կրկնում և հարադրում՝ իրենց համապատասխան կառուցվածքային կաղապարներով:

Հարկ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ նաև նյութի ընտրության ու նկարագրության սկզբունքներին, որոնք նույն են, ինչ «Գրաբարի բառակազմությունը» գրքում ներկայացված սկզբունքները և հիմնականում հանգում են հետևյալին. ուսումնասիրության մեջ ներկայացվում է V դարի լեզվավիճակը համաժամանակյա կտրվածքով, որը վերցվում է որպես մեկ ամբողջություն, առանց բաժանելու այսպես կոչված դասական և հետդասական շրջանների²⁹ (պայմանականորեն «դասական» ենք համարել ամբողջ V դարի գրական հայերենը): Լեզվական նյութը համատարած ընտրանքի սկզբունքով քաղված

²⁹ Սրանց սահմանագիծը հայագիտության մեջ ավանդաբար համարվել է V դարի 60-ական թթ.:

Է Վ դարի գրավոր աղբյուրներով մեզ հասած մատենագրության բառապաշտից, որ նշված ժամանակաշրջանի որոշակի վկայություններով արտացոլված է Նոր հայկազյան բառարանում³⁰, ինչպես նաև Աստվածաշնչի և Վ դարի հեղինակների (Եզնիկի, Կորյունի, Բուզանդի, Եղիշեի, Խորենացու, Փարպեցու, Դավիթ Անհաղթի) երկերի հիման վրա կազմված համաբարբառներում:

³⁰ ՆՀԲ-ի վկայությունների ցանկը տրված է «Գրաբարի բառակազմությունը» գրքի 34-36 էջերում:

ԳԼՈՒԽ II

ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՎԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպի մեջ, ի տարբերություն համադրականի, չի առանձնացվում հիմքը՝ որպես սկզբնական ելակետային միավոր, հետևաբար չկա հիմնական և երկրորդական ձևույթների հակադրություն: Որպես վերլուծական կառույցների բաղադրիչներ հանդես են գալիս ամբողջական ձևավորում ունեցող բառերը, որոնք զգալի չափով պահպանում են իրենց խոսքինասյին արժեքը և ունեն համապատասխան քերականական հատկանիշներ: Այդ բաղադրիչները բառակազմական տեսակետից համազոր են, թեև շարահյուսական առումով նրանց միջև կարելի է տեսնել գերադաս և ստորադաս անդամների բազմազան հարաբերություններ: Սա պայմանավորված է նրանով, որ վերլուծական կառույցները առավել ակնհայտորեն առաջացել են նախևին շարահյուսական կապակցություններից և փաստորեն միջին դիրք են գրավում շարահյուսական միավորների՝ բառակապակցությունների և համադրական բառակազմական կառույցների՝ բարդ ու ածանցավոր բառերի միջև: Դրանից էլ բխում են վերլուծական կառույցների բաղադրիչների ձևավորման ու փոխհարաբերությունների ընդիանուր առանձնահատկությունները, որոնք հիմնականում հանգում են հետևյալին:

1. Բաղադրիչների ինքնուրույն բառային շեշտի պահպանում, հետևաբար, ի տարբերություն համադրական կառույցների, հնչյունափոխական ձևավորման բացակայություն. հնմտ.՝ *գիր-գրել-գրագիր* և *ի գիր արկանել*:

Անշուշտ, հարադրական կառույցների որոշ կաղապարներում համդիպում ենք շեշտափոխական հնչյունափոխության ենթարկված բաղադրիչների: Սակայն այդ շեշտափոխությունը տեղի է ունեցել ոչ թե հարադրության կերտման գործընթացում, այլ հարադրավոր կազմությանը նախորդող քայլում՝ բաղադրիչի հոլովական ձևավորման մեջ, երբ տվյալ բաղադրիչը մասնակցում է հարադրմանը որպես արդեն բարի հոլոված՝ հնչյունափոխված տարրերակ, օրինակ՝ *ի գրի // ի դիմի հարկանել, ի գգուշի առնել, ի մատենի հարկանել // տալ, ի միջոյ խել, ի մտի դմել // ունել, ի ստենէ հասոուցանել, ի սրտի դմել // խաւսել, ի քնոյն լինել* և այլն, կամ հարադրության բաղադրիչն արդեն իսկ համադրական բառակազմության (բառաբարդման կամ ածանցման) արդյունք է, և հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել համադրական կազմության մեջ. օրինակ՝ բարդ կազմություն ունեցող անվանական բաղադրիչներով վկայված են *լուսատու // միջակտուր // կիսակտուր // բնաբարձ // բնաջինց առնել* և նման կառույցներ, ածանցավոր կազմություն ունեցող անվանական բաղադրիչներով կառույցներ՝ *տեղեկութիւն տալ, փախստական անկանել // կարել* և այլն:

2. Բաղադրիչների քերականական ձևավորման դեպքում քերականական իմաստի պահպանում (դարձյալ ի հակադրություն համադրական կառույցների, որոնցում հիմքի քերականական ձևավորումը իմաստային բեռնվածություն չունի (հմնտ.՝ *հայրաբարոյ և հաւրաբարոյ, հատկապես բայական հիմքերի դեպքում նաևակառու և նաևակառոյց*): Մինչեւ վերլուծական կազմություններում բաղադրիչների քերականական ձևավորումը, մասնավորապես տարրեր հոլովածերը, ինչպես նաև միևնույն հոլովի նախորավոր ու աննախդիր տարրերակները առաջացնում են տարրերակվող իմաստներ ունեցող բաղադրություններ, այսպես՝ ակն առնուկ «երեսապաշտություն անել», յակն առնուկ «աչքը վրան պահել, լավ աչքով նայել», յակն արկանել «աչքի

առաջ բերել», գակն արկանել «անտեսել. աչքերը՝ հայացքը հեռաց-նել», միտ դմել «ուշադիր լինել, լսել, ոհսել», ի մտի դմել «միտքը բե-րել, մտապահել, հիշել. մտադրվել», միտս դմել «խրատել, ազդել» և այլն: Անշուշտ, այս կառույցների մեջ ևս կան նաև այնպիսի դեպքեր, երբ տեղի է ունեցել քերականական իմաստի մթագնում և ձևականացում, հատկապես տարբեր հոլովածներով ու նախդիրներով կազմված կրկնավորների դեպքում, երբ առաջացել են միևնույն իմաստն ունեցող գուգակեր ծներ, ինչպես՝ դէմ առ դէմ // դէմ ընդ դէմ // դէմ ի դէմ, ժամ ընդ ժամ // ժամ ի ժամ և այլն:

3. Որպես վերլուծական կառույցների բաղադրիչ հանդես եկող սպասարկու բառերի, հատկապես նախդիրների բառային և խոսքինա-սային արժեքների պահպանում (Նրանք չեն վերածվում նախածանց-ների, ինչպես համադրական կառույցներում): Ի դեպ նշենք, որ վերլու-ծական կառույցների դեպքում նախդիրները զգալի դեր են խաղում: Նրանք հանդիպում են՝ ա) կրկնավոր կազմություններում՝ մասն առ մասն, փոխ առ փոխ, ժամ ընդ ժամ, մաստ ընդ մաստ, բաց ի բաց, լու ի լու. բ) բայական հարադրությունների անվանական մասի հետ՝ ի նա-խանձ մտանել, ի պատրանս արկանել, ընդ գէնս ելանել, ընդ կրուկն դառնալ, ըստ այս դատել, ցանկ ելանել. գ) անկախ նախդրավոր կա-պակցություններում (կապակցական հարադրություններում)՝ առ այժմ, առ հաւասար, ըստ արժանույն, ըստ պատեհի, ընդ առաջ, ընդ ամենն-սեանսն, ի բաց, ի պատեհ, ի պատճառ, ի սկզբանէ և այլն:

4. Բաղադրիչների տեղափոխելիություն. համադրական կա-ռույցների մեջ միայն բացարիկ դեպքերում է, որ բաղադրիչների տե-ղափոխությունը իմաստային փոփոխություն չի առաջացնում (մայրա-քաղաք – քաղաքամայր): Մինչդեռ վերլուծական բաղադրություննե-րում, մասնավորապես բայական հարադրություններում, իրականա-նում է գրաբարին հատուկ ազատ շարադասության հնարավորությու-

ԱՌ՝ լուծանել զկեանս կամ զկեանս լուծանել, տալ պատասխանի կամ պատասխանի տալ, զճակատ մղել կամ մղել զճակատ, դնել ի մտի կամ ի մտի դնել և այլն: Անվանական հարադրություններում բաղադրիչների շարադասությունն ավելի կայուն է, հատկապես շաղկապավոր ձևերի դեպքում՝ հարց և փորձ, հարց և քնին, առ և ապուռ, աղի և ողորմ. կան սակավ բացառություններ՝ ել և մուտ – մուտ և ել, ցան և ցիր – ցիր և ցան: Որոշիչ-որոշյալի և հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերությամբ կապված բաղադրիչների դեպքում նույնպես հնարավոր են հարադիրների տեղափոխություններ՝ արքայ արքայից – արքայից արքայ, երանութիւն ծեր – ծերոյ երանութիւն, ծիր կաթին – կաթին ծիր, ոստայն սարդի – սարդի ոստայն և այլն. հնմտ. նաև ձիթյունաց – հոռոմ ձիւթ, տեառնակողմն կոյս – տեառնակոյս կողմն, աղ ուխտի – ուխտ աղի, հուր բազմի – բազին հրոյ ոչ սիմետրիկ փոխատեղումները, որոնց միջև սակայն նկատելի է իմաստային նույնություն:

5. Բաղադրիչների միջև այլ բառերի ներմուծման հնարավորություն, դարձյալ ի տարբերություն համադրական կառուցների «անխոցելիության»՝ բարի մեջ նոր բառ մտցնելու անհնարինության: Այս առանձնահատկությունը նույնպես հիմնականում վերաբերում է բայական հարադրություններին, օր՝ ուշ առնել – ուշ նմա արառեալ, ուշ բերն առներ: Այս երևույթին միաժամանակ կարող է ուղեկցել և հարադրության բաղադրիչների տեղափոխությունը՝ ուշ դնել – եղ սատանայ ուշ ի վերայ (Եփր.), հուր հարել – ես հարից զքն հուր (Առակ. իթ):

6. Միաժամանակյա սերում կամ բառակազմական քայլերի հաջորդականության բացակայություն: Սա բացատրելի է նրանով, որ վերլութական բաղադրությունները վերջին հաշվով շարահյուսական կառուցների՝ որոշակի տիպի բառակապակցությունների միավորման կամ բառայնացման (մեկ բառի արժեք ստանալու) արդյունք են, չեն

ստեղծվում կաղապարային եղանակով³¹ և չեն կազմում մեկ բառային շեշտով միաձույլ ամբողջություն, որը կարող է մասնակցել հետագա բառակազմական քայլերի:

7. Վերլուծական բառակազմության գործընթացի հետևանքով բաղադրիչների կարգային (խոսքիմասային) արժեքի փոփոխության կամ խոսքիմասային անցումների բացակայություն: Այլ կերպ ասած՝ հարադրական կառույցները սովորաբար այլ խոսքի մասերի սերման հիմք չեն դառնում: Բարդությունների բաղադրիչների խոսքիմասային բնութագրի փոփոխությունները հատուկ են համադրական բառակազմության, հատկապես ածանցման փոխակերպական կաղապարներին և ներկայացված են համապատասխան այցուսակներով «Գրաբարի բառակազմությունը» գրքում³²:

8. Դարձվածային իմաստի առկայություն: Իմաստային տեսակետից գրաբարի (և ընդհանրապես հայերենի) վերլուծական կառույցներին բնորոշ է կամ բաղադրիչների ինքնուրույն իմաստների պահպանումը, կամ միանգամայն նոր՝ փոխաբերական, դարձվածային իմաստի առաջացումը. օր.՝ չար գործել, ի ներքուստ, մասմ առ մասն բաղադրություններում ամբողջ կառույցի իմաստը հանգում է բաղադրիչների իմաստների գումարին, մինչդեռ ունկն իմել «լսել», ակն կառուցանել «1. հայացքը՝ աչքերը հարել, 2. տեսողություն շնորհել», իմմտ.՝ Ի ժնէ կրուին ակն կառուցանելո (ՆՀԲ), ընդ կրուկն դառնալ «հետ դառնալ, վերադառնալ», թիկունս դարձուցանել «1. նահանջել, փախչել, 2. արհամարհել» և բազմաթիվ այլ բաղադրություններ իմաստի փոխաբերացման հետևանքով վերածվել են ներփակ կառուցված-

³¹ Վերլուծական կառույցները հիմնականում պատկանում են Ս. Աբրահամյանի տերմինով՝ «փոխանցումային եղանակին»՝ բառակապակցական և բառաբերականական միջոցներով՝ բառերի կապակցության (զյուլս գործոց => գյուլգործոց) կամ թերականական ձևի (մասսաբ, վերաբերյալ) վերածում բառական նոր, ինքնուրույն միավորի լուծն Ս.Գ.Աբրահամյան, Ժամանակակից գրական հայերեն, Եր., 1981, էջ 80):

³² Լ.Ս.Հովհաննեսիան, նշվ. աշխ., էջ 351 և հաջ.:

քով դարձվածքների, որոնց իմաստը չի բխում բաղադրիչների իմաստների պարզ գումարից և որոնց ծևական ու իմաստային ամբողջականությունը կարող է խախտվել նոր միավորների հավելումից:

9. Որպես ընդհանուր առանձնահատկություն կարելի է նշել նաև, որ գրաբարում և ընդհանրապես հայերենում համադրական կառուցների կաղապարները շատ ավելի հարուստ և բազմազան են, քան վերլուծականներինը, քանի որ վերջիններս փաստորեն հանգում են ընդհամենը խոսքի մասերի հնարավոր գուգորդություններին:

* * *

Ինչպես նշվել է Վերը, գրաբարի բառակազմության վերլուծական կազմությունների դասակարգումը լիովին չի համընկնում ժամանակակից հայերենում առանձնացվող կառուցվածքային տեսակներին: Մասնավորապես, անվանական հարադրությունները գրաբարում նվազ բազմազան են, քան ժամանակակից հայերենում: Ժամանակակից հայերենի անվանական հարադրությունների հինգ կառուցվածքային կաղապարներից (*կապակցական, հատվածական, առողրական, շաղկապական, հարակցական*) դասական գրաբարում առկա են միայն շաղկապական և կապակցական տեսակները: Դրանցից բացի՝ գրաբարի անվանական հարադրությունների մեջ առանձնացվում է և *նախդրական* տեսակը, որը ժամանակակից հայերենում նոյն արժեքով չի պահպանվել՝ պատճականորեն գրաբարյան նախդրների գործառական սահմանափակման հետևանքով: Ժամանակակից հայերենում *նախդրական* տեսակը առկա է միայն կրկնավոր կազմություններում (*մաս առ մաս, րոպե առ րոպե և այլն*):

Նկատի առնելով այդ տարբերությունները՝ գրաբարի Վերլուծական կազմությունների տեսակներն արտացոլող աղյուսակը կարելի է ներկայացնել հետևյալ տեսքով՝

Աղյուսակ № 3

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
ԿՐԿՆԱՎՈՐՆԵՐ	ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ	ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ	ԲԱյական
1. Հարակցական (կողմն կողմն) 2. Շաղկապական (դէպ և դէպ) 3. Նախորական (ժամ ի ժամ)	1. Շաղկապական (հարց և քննի) 2. Նախորական (անդէն առ նմին) 3. Կապակցական (ամեն ինչ)	1. Զուգադրական բայեր (առնուլ տանել) 2. Հարադրական բայեր (զբողոք բարնալ)

Այսպիսով, գրաբարի բառակազմության Վերլուծական տիպը ներառում է երկու հիմնական եղանակ՝ կրկնում և հարադրում, որոնք զգալիորեն տարբերվում են ինչպես կաղապարների բազմազանությամբ, այնպես էլ դրանց կրնկրետ իրացումների քանակով. Կրկնումն անհամեմատ ավելի սահմանափակ գործառական բերնվածություն ունի, քան հարադրումը: Մյուս կողմից՝ հարադրական եղանակի մեջ անհամաշափ են բաշխված նաև անվանական և բայական հարադրությունները և դրանց ենթատեսակները: Հայերենի գարգացման բոլոր փուլերում էլ (սկսած դասական գրաբարի շրջանից) բայական

հարադրությունները քանակով անհամեմատ ավելին են, քան անվանականները:

Հետևյալ երկու գլուխներում ներկայացվում են գրաբարի վերլուծական բառակազմության երկու եղանակները՝ համապատասխան կառուցվածքային կաղապարներով:

ԳԼՈՒԽ III

ԿՐԿՆՈՒՄ ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐԱՌԾԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Համադրական կառույցների քննության ժամանակ կրկնումը չենք համարել առանձին բառակազմական եղանակ, քանի որ կրկնավոր բարդությունները կառուցվածքային տեսակետից սկզբունքորեն չեն տարբերվում հիմք+հիմք հիմնակաղապարի մյուս կառույցներից, հաճախ ծևավորվում են հոդակապով և իրենց հերթին կարող են մասնակցել բառակազմական հետագա քայլերի՝ կցվելով այլ հիմքերի կամ ստանալով ածանցներ (օր.՝ *ան+գանազան+աբար, աւրծստար+եայ, այլայլ+աւ+խառն, չարչար+աւ+կից, լեռնեռն+այն, հեծեծ+անք և այլն*): Զգալի թվով կրկնավոր կազմություններ կան բայական բարդությունների մեջ՝ այլայլեմ, արծարծեմ, խողխողեմ, կափկափեմ, յեղեղեմ, ոստոստեմ և այլն³³: Ուստի կրկնությունը քննվել է համադրական կաղապարների ընդիհանուր շարքի մեջ և գնահատվել որպես բառակազմական հիմքերի կցման յուրահատուկ արտահայտություն:

Գրաբարի վերլուծական կրկնավոր բաղադրությունները միայն ոչ-բայական (անվանական և մակրայական) կառույցներ են, ընդ որում, դա վերաբերում է ինչպես կրկնավորների կազմի մեջ մտնող բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությանը, այնպես էլ որպես արոյունք ստացված բառային միավորներին: Պետք է նաև նշել, որ վերջիններս հիմնականում մակրայներ են, քանի որ կրկնությունը անվանական խոսքի մասերից մակրայների կազմության հիմնական եղանակն է եղել հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում:

³³Տե՛ս L. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Եր. 1987, էջք 113-116, 319-320:

Կրկնավոր բաղադրությունները կառուցվածքային տեսակետից դասակարգելիս պետք է հաշվի առնել մի շարք հատկանիշներ:

Ա. Ըստ բաղադրիչների միջև եղած կապի՝ կրկնավորները բաժանվում են երեք խմբի՝ 1. ազատ բաղադրիչներով, 2. շաղկապներով և 3. նախդիրներով միավորված: Ըստ այդմ կրկնավորները կարելի է անվանել 1. հարակցական, 2. շաղկապական և 3. նախդրական: Այս երեք խմբերի միջև բարերի բաշխվածության տեսակետից առաջին տեղում են նախդրականները, իսկ շաղկապներով միավորված կրկնավորների քանակը առավել նվազն է: Միջին տեղ են գրավում հարակցական, այսինքն՝ ազատ բաղադրիչների կրկնությամբ կազմված ձևերը:

Բ. Ըստ բաղադրիչների ձևավորման՝ կրկնավորների մեջ առանձնացվում են՝

1. քերականական ձևավորում չունեցող պարզ արմատական բաղադրիչներով կազմություններ, 2. քերականական ձևավորում, այսինքն՝ եզակի ուղղականից տարբեր հոլովածներ ունեցող բաղադրիչներով կազմություններ (սրանց մեջ կարելի է առանձնացնել երկու տարատեսակություն՝ միևնույն հոլովածնի կրկնությամբ և միևնույն բառի տարբեր հոլովածների հարադրությամբ առաջացած կազմություններ), 3. ածանցավոր բաղադրիչներով կազմություններ, 4. հնչյունափոխված երկրորդ բաղադրիչնով կազմություններ: Ձևավորման այս առանձնահատկությունները իմանականում հանդես են գլխիս ազատ բաղադրիչներով կազմված կրկնավորների մեջ, թեև ավելի նվազ չափով կարող են հանդիպել նաև շաղկապներով կամ նախդիրներով միավորված կազմություններում:

Գ. Ըստ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության՝ առանձնացվում են գոյականական, ածականական, թվականական, դերանվանական, մակբայական կրկնավորներ:

Ստորև ներկայացնում ենք գրաբարի կրկնավոր վերլուծական կազմությունները ըստ բաղադրության կապակցման միջոցի և բաղադրիչների քերականական կամ բառակազմական (ածանցավոր բաղադրիչներով) ձևավորման ու խոսքիմասային պատկանելության:

1. Հարակցական (ազատ բաղադրիչների հարակցումով կազմված) կրկնավորներ

ա) Մաքուր՝ քերականական ձևավորում չունեցող պարզ արմատական բաղադրիչներով կազմություններ, որոնք, ըստ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության, կարող են լինել՝

գոյականական՝ ազգ ազգ, այր այր, անդամ անդամ, գէշ գէշ, գունդ գունդ, դաս դաս, դարձ դարձ, երամ երամ, երանգ երանգ, երես երես, խորշ խորշ, կողմն կողմն, մասն մասն, շեղ շեղ, ոտն ոտն, պառակ պառակ, պատառ պատառ, սեղան սեղան, տարմ տարմ, տեղի տեղի, տէր տէր, փայլ փայլ, փոյթ փոյթ (նաև ածականի արժեքով), քաղաք քաղաք.

ածականական (այդ թվում մակրայական, քանի որ հաճախ առկա է ածական-մակրայ համանություն, ուստի այս կազմությունների մեջ ածականները կարող են ունենալ մակրայական կիրառություն և ընդհակառակն՝ ամուր ամուր, արագ արագ, արծակ արծակ, երագ երագ, ընտիր ընտիր, լուր լուր, մաղ մաղ («ղանղաղ, կամաց-կամաց»), մանր մանր, յոյժ յոյժ, նոր նոր, ողորմ ողորմ, ողջ ողջ, որիշ որիշ, ուղեք ուղեք, պէս պէս, ստէպ ստէպ, փոքր փոքր, քաջ քաջ.

թվականական՝ մի մի, երկու երկու, չորք չորք (չորս չորս), վեց վեց, եաւթն եաւթն և այլն.

դերանվանական՝ այլ այլ, իմն իմն, ինչ ինչ, ոմն ոմն, ոք ոք:

բ) Քերականական ծևավորում, այսինքն՝ Եզակի ուղղականից տարբեր հոլովաձևեր ունեցող բաղադրիչներով կազմություններ՝

Եզակի սեռական.

գոյականական՝ ամի ամի, ամսոյ ամսոյ, աշխարհի աշխարհի, այգոյ այգոյ, աւոր աւոր, գամու գամու, կարգի կարգի, տարույ տարույ, քաղաքի քաղաքի.

թվականական՝ միոյ միոյ.

դերանվանական՝ ուրուք ուրուք.

Եզակի տրական.

դերանվանական՝ ումեք ումեք.

Եզակի գործիական.

գոյականական՝ դարի դարի, կամաւ կամաւ (այս կազմությունների բաղադրիչները կարող են համարվել նաև մակրայ՝ առաջացած գոյականի թեք հոլովաձևից).

Իոգնակի ուղղական.

գոյականական՝ ազգք ազգք, դասք դասք.

Իոգնակի սեռական-տրական.

գոյականական՝ դիպաց դիպաց, զուզաց զուզաց, իշխանաց իշխանաց, իրաց իրաց, կողմանց կողմանց, տեղեաց տեղեաց, ցեղից ցեղից.

Իոգնակի հայցական.

գոյականական՝ բարդս բարդս, դասս դասս, գաւառս գաւառս, գունդս գունդս, երախանս երախանս, ժամս ժամս, կերպս կերպս, տեղիս տեղիս.

Իոգնակի գործիական.

Դերանվանական՝ իւիք իւիք:

Այս կառուցների թվում պետք է նշել նաև միևնույն բառի տարբեր հոլովաձևեր ներկայացնող կազմությունները, որոնք թերևս բուն կրկնավորներին չեն պատկանում, քանի որ կազմված են ոչ թե բաղադրիչների կրկնության եղանակով, այլ հետևանք են շարահյուսական կառուցների հետագա կայունացման և դարձվածքի արժեք ձեռք բերած միավորների առաջացման: Սրանց մեջ նույնպես կան տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բաղադրիչներով կառուցներ, ինչպես՝

գոյականական՝ այր զարամք, անծամք անծին, աւուրց յաւուրս, հազի հազ, ուշի ուշով, տար(ւ)ոյ տարի.

թվականական՝ բիւրինս բիւրոց,

դերանվանական՝ այլ այլոյ, այլ այլում, բոլոր զբոլորսն, զբոլոր բոլորովք, զբոլոր բոլորեքումք, ինքեամք ինքեան, ինքեանք ինքեամք, ինքն ինքեան, յամենայնի զամենայն.

մակրայական՝ ապաք ցապաքէն // ապաքէն ցապաք, արտաքուստ արտաքս.

գ) Ածանցավոր բաղադրիչներով կազմություններ: Վկայված են օրինակներ հետևյալ ածանցներով.

Ծնոր՝ Ծնորստ Ծնորստ,

-ակ(+ս)՝ գունակ գունակ // գունակս գունակս,

-ան՝ իշխան իշխան, իշխանաց իշխանաց,

-անակ՝ ժամանակ ժամանակ,

-ա)սուն՝ քառասուն քառասուն,
 -ալ՝ սակաւ սակաւ, տակաւ տակաւ,
 -ար+իկ՝ սակաւիկ սակաւիկ,
 -եալ՝ զարմացեալ զարմացեալ, տեռեալ տեռեալ,
 -եմն՝ երբեմն երբեմն,
 -եք՝ ուստեք ուստեք, ուրեք ուրեք,
 -եք՝ երբէք երբէք,
 -էն՝ անդէն անդէն,
 -ի՝ ազգի ազգի,
 -ոյն՝ ուրոյն ուրոյն,
 -ուն՝ այգուն այգուն,
 -ս՝ յետս յետս:

Հանդիպում են և կազմություններ, որոնց մեջ ածանցավոր է կրկնվող բաղադրիչներից միայն մեկը՝ բոլոր բոլորովին, զերոն լեռնայն, իսկոյն իսկ, մի միայն (միոյ միայնոյ), ուր ուրեմն: Կան հնագույն կազմություններ նախկին սերտաճած նախդիր-նախածանցներով՝ յեռեալ գեղեալ:

Հետաքրքրական դեպք է հոմանիշների հարադրումը, այսինքն՝ յուրատեսակ իմաստային կրկնությունը, երբ բաղադրիչները իմաստով նույնն են, իսկ ձևով թեև բացարձակ նույնական չեն, բայց հարանվանական մերձավորություն ունեն՝ դէմյանդիման, ընդդէմյանդիման, կապուտ կողոպուտ, (կապուեալ կողոպստեալ), ինքնին անձամբ, իւր ինքեան, երբեք ուրեք, այլուստ ուստեք, յականէ յանուանէ, յետոյ յետուստ և այլն, որոնք սակայն կառուցվածքային տեսակետից բուն կրկնավորներին չեն պատկանում:

Դ) Հնչյունափոխված երկրորդ բաղադրիչով կազմությունները գրաբարում, ի տարբերություն ժամանակակից հայերենի, խիստ սակավաթիվ են՝ յուր մուռ, սուստ մուստ: Կրկնավորների այս տեսակը

հատուկ է առավելապես ժողովրդի խոսակցական լեզվին, և գրական աշխարհաբարում դրանց առատությունը պետք է բացատրել բարբառների ու խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ³⁴:

2. Ծաղկապական կրկնավորներ

Ինչպես արդեն նշվել է, շաղկապով միավորված կրկնավոր կազմությունները բազմաթիվ չեն, ընդ որում, սրանց մեջ հանդես է գալիս միայն եւ շաղկապը: Չնայած իրենց սակավաթվությանը, բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության տեսակետից պրանք նույնապես հանդես են բերում զգալի բազմազանություն (թեև եզակի օրինակներով). այսպես՝

գոյականական՝ անց եւ անց, դէայ եւ դէայ,
ածականական՝ լի եւ լի,
թվականական՝ մի եւ մի,
դերանվանական՝ այս եւ այս,
մակրայական՝ դարիւ եւ դարիւ:

Հանդիպում են նույնիսկ շաղկապների՝ զի և զի, և ձայնարկությունների՝ աւն և աւն, կրկնության դեպքեր:

Վերապահությամբ մակրայներով կազմված շաղկապական բաղադրությունների մեջ կարելի է ներառել նաև անդէն եւ անդ, աստի եւ անտի հարանվանական կազմությունները:

3. Նախդրական կրկնավորներ

Ավելի մեծ բազմազանություն ունեն նախդրավոր բաղադրությունները՝ կապված տարբեր նախդիրների և տարբեր հոլովածներով բաղադրիչների գուգորդման հնարավորությունների հետ:

³⁴ Հննտ.՝ Վ. Դ. Առաքելյան, Ա. Հ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Եր., 1979, էջը 264-265:

Կրկնավոր բաղադրությունների կազմում հանդես են գալիս **առ, ընթ, զ, ի** նախորդները, ընդ որում գոյություն ունի կառուցվածքային երկու կաղապար՝ ա) նախորդները գտնվում են կրկնավոր բաղադրիչների միջև՝ կատարելով բաղադրիչների միավորման գործառույթ, օր.՝ **Երես առ Երես, և բ)** նախորդները գտնվում են կրկնավորներից առաջ՝ վերաբերելով գոյց բաղադրիչներին որպես մեկ ամբողջության, օր.՝ **առ սակաւ սակաւ:**

Պետք է նաև նշել, որ մեկ բառամիավորի սահմաններում կրկնավոր բաղադրիչները, հարակցական (ազատ կամ աննախորդի բաղադրիչներով) կրկնավորների նման, կարող են ունենալ տարբեր հոլովածներ: Կառուցվածքային այս տեսակը հատուկ է մասնավորապես **ընթ և զ** նախորդներով բաղադրված ձևերին, որտեղ ընդհանրապես չկա բաղադրիչների անփոփոխ կրկնություն:

Դասական գրաբարի շրջանից վկայված են զգալի թվով նախորդավոր կրկնավորներ, որոնք ներկայացնում ենք ըստ առանձին նախորդների և բաղադրիչների խոսքինասային պատկանելության: Դրանք հիմնականում գոյականներ են, սակավ դեպքերում՝ այլ խոսքի մասեր՝ ածական, թվական, դերանուն, մակրայ:

ա) Նախորդների միջադաս դիրքով.

Առ նախորդով բաղադրություններ.

գոյականական՝ այր առ այր, գունդ առ գունդ, դէմ առ դէմ, **Երես առ Երես, Երփն առ Երփն, Իրաշ առ Իրաշ, Ճակատ առ Ճակատ, մասն առ մասն, մարդ առ մարդ, մէտ առ մէտ, մթեր առ մթեր, ոտն առ ոտն, վազ առ վազ, փոխ առ փոխ.**

ածականական՝ **խիտ առ խիտ, հուա առ հուա, մուտ առ մուտ.**

Դերանվանական՝ ինքն առ ինքն:

Կան նաև տարբեր հոլովածերով կազմություններ՝ եզակի ուղղական+եզակի գործիական կաղապարով՝

գոյականական՝ գործ առ գործով.

դերանվանական՝ այլ առ այլով:

Այս կարգի կազմությունները կարելի է համարել բաղադրիչների մասնակի կրկնությամբ դեպքեր (օրինակները տես նաև ստորև, ընդորում հանդիպում են ոչ միայն տարբեր հոլովածերով, այլև նույն արմատի՝ ածանցներով բաղադրված կազմություններ):

Զ նախդրով բաղադրություններ.

Սրանց մեջ հանդիպում են միայն բաղադրիչների տարբեր հոլովածներով կազմություններ.

Եզակի ուղղական + եզակի տրական՝

գոյականական՝ ծափ զժափի, ճեպ զժեպի,

Եզակի ուղղական + եզակի հայցական՝

գոյականական՝ եղծ զեղծ, ընկեր զընկեր,

Իոգնակի հայցական + եզակի տրական՝

գոյականական՝ ափս զափի:

Վկայված է նաև *որմ զորմայն* կազմությունը, որտեղ երկրորդ անդամը բաղադրված է -*այն* ածանցով:

Զ նախդրով միջադաս ոիրքում կարող է գուգակցվել նաև քան նախադրությանը կազմելով հետևյալ տիպի հարադրություններ,

գոյականական՝ ար քան զար, զամ քան զզամ, ժամ քան զժամ,

դերանվանական՝ միւս քան զմիւս,

մակրայական՝ առաւել քան զառաւել,
շաղկապական՝ ևս քան զևս:

Ընդ նախորով բաղադրություններ.

գոյականական՝ ահ ընդ ահ, դէմ ընդ դէմ, թափ ընդ թափ, ժամ
ընդ ժամ.

ածականական՝ խիտ ընդ խիտ, հուաց ընդ հուաց, մաւտ ընդ
մաւտ, մերկ ընդ մերկ, մերծ ընդ մերծ, ցիր ընդ ցիր, փոյթ ընդ փոյթ.

Վկայված է նաև օրինակ երկրորդ բաղադրիչի ածանցավոր
կազմությամբ՝ գաղտ ընդ գաղտնի.

դերանվանական՝ այլ ընդ այլ, նոյն ընդ նոյն.

մակրայական՝ դեռ ընդ դեռ, ետ ընդ ետ, հետ ընդ հետ, միայն
ընդ միայն:

Տարբեր հոլովաձևերով կազմություններ՝

Եզակի ուղղական + Եզակի սեռական՝

դերանվանական՝ այլ ընդ այլոյ.

Եզակի ուղղական + Եզակի գործիական՝

գոյականական՝ գործ ընդ գործով:

Ըստ նախորով վկայված են նաև հետաքրքիր կազմություններ,
որոնց մեջ երկրորդ բաղադրիչը ստանում է Առողջիչ հոդը՝

գոյականական՝ ար ընդ աւրն, թափ ընդ թափն:

Ըստ նախորով վկայված են միայն բաղադրիչների տարբեր
հոլովաձևերով կազմություններ.

Եզակի ուղղական + Եզակի սեռական՝

գոյականական՝ կարգ ըստ կարգի.

դերանվանական՝ ինքն ըստ ինքեան,

Եզակի ուղղական + եզակի բացառական՝
գոյականական՝ ամ ըստ ամէ, այր ըստ առնէ, ալր ըստ ալրէ,
կարծ ըստ կարգէ. թվականական՝ մի ըստ միոցէ:

Ի նախդրով կազմված կրկնավորների խումբը առավել հարուստն է թե՛ բառերի քանակով, թե՛ կառուցվածքային կաղապարների բազմազանությամբ. վկայված են հետևյալ օրինակները.

գոյականական՝ ամ յամ, ալր ի յար, բերան ի բերան, դէմ ի դէմ,
թև ի թև, ժամ ի ժամ, լու ի լու, խաւ ի խաւ, ժալ ի ժալ, ժայր ի ժայր, կեղ
ի կեղ, կէս ի կէս, ձեռն ի ձեռն, ճիզն ի ճիզն, մէտ ի մէտ, պատ ի պատ.

ածականական՝ բաց ի բաց, զատ ի զատ, կաղ ի կաղ, կոր ի
կոր, մաւտ ի մաւտ, վառ ի վառ.

դերանվանական՝ ինքն յինքն:

Կրկնվող բաղադրիչների ձայնավորման տարրերությունն առ-
կա է սպառ ի սպուռ օրինակում:

Բաղադրիչների տարրեր հոլովական ծևավորմամբ առավել
հաճախ հանդիպում է եզակի ուղղական + եզակի բացառական զու-
գորդությունը, մեծ մասամբ գոյական բաղադրիչներով. այսպես՝

գոյականական ամ յամէ, ամիս յամսոյ, ալր յալրէ, ափ յափոյ,
ընկեր յընկերէ, խաւ ի խաւոյ, ձեա ի ձեաոյ, մարդ ի մարդոյ, պատ ի
պատէ (պատ ի պատու), փոյթ ի փութոյ.

ածականական՝ լոկ ի լոկոյ, կարծ ի կարծոյ, մաւտ ի մաւտոյ.

մակրայական՝ վեր ի վերոյ:

Կամ և բաղադրիչների հակառակ դասավորությամբ կազմութ-
յուններ, ավելի ճիշտ՝ թեք հոլովածն ունի առաջին բաղադրիչը՝ եզակի
բացառական + եզակի հայցական (որը տվյալ դեպքում ծևով նույնա-
նում է ուղղականին)՝ բնէ ի բուն, ժամէ ի ժամ, մահուանէ ի մահ, իսկ
ավելի հաճախ հանդիպում են երկու հոլովներն էլ ի նախդրի

ուղեկցությամբ՝ ի բացէ ի բաց, ի տարէ ի տար, ի քաղաքէ ի քաղաք, ի բացուստ ի բաց (վերջին օրինակում **-ուստ** վերջածանցը ձեռք է բերում բացառական հոլովի վերջապորության արժեք):

Երկրորդ բաղադրիչի հոգնակի հայցական հոլովածենով վկայված են վառաց ի վառս, իսկ երկու բաղադրիչների հոգնակի հայցական հոլովածենով՝ կերպսի կերպս օրինակները:

Եզակի օրինակ է բաղադրիչների հոգնակի ուղղական և եզակի տրական (կամ ներգոյական) հոլովածենով կազմությունը.

Երանվանական՝ ինքեանք յինքեան:

Երկրորդ բաղադրիչի ածանցավոր ձևերով առկա են վառ ի վառեան, վառ ի վառեալ օրինակները:

Ի խառն ի խուռն, ի սպառ ի սպուռ ձևերում կրկնվում է նախդրավոր ամբողջ կապակցությունը (միաժամանակ տեղի ունի երկրորդ բաղադրիչի ձայնավորի փոփոխություն):

բ) Նախդրիների նախադաս դիրքով.

Այս կառուցվածքով վկայված օրինակները զգալիորեն ավելի քիչ են: Ընդ որում հանդիպում են ինչպես ուղիղ ձևերի կրկնության դեպքեր, այնպես էլ բաղադրիչներից մեկի կամ երկուսի թեք հոլովածերով կազմություններ (կառուցվածքային տարբերությունները օրինակների սակավաթվության պատճառով առանձին-առանձին չենք ներկայացնում):

Առ նախդրով բաղադրություններ.

գոյականական՝ առ սեղան սեղան.

ածականական՝ առ փոքր փոքր.

մակրայական՝ առ սակաւ սակաւ:

Ընդ նախորով բաղադրություններ.

գոյականական՝ ընդ առաւաւտս առաւաւտս, ընդ այս այգոյն,
ընդ կողմանս կողմանս, ընդ գաւառաց գաւառաց, ընդ ժամանակս ժա-
մանակս, ընդ ժամս ժամս,

ածականական՝ ընդ աղաւտ աղաւտ:

Զ նախորով բաղադրություններ.

գոյականական՝ զգոյն գոյնս, զկողմանս կողմանս, զոմանս
ոմանս,

թվականական՝ զքառասուն քառասուն:

Ծստ նախորով բաղադրություններ.

գոյականական՝ ըստ ժամանակս ժամանակս, ըստ մասանց
մասանց, ըստ քաղաքաց քաղաքաց.

ածականական՝ ըստ փոքրու փոքրու.

մակրայական՝ ըստ սակաւ սակաւ:

Ի նախորով բաղադրություններ.

գոյականական՝ ի գաւառաց գաւառաց, ի ժամանակս ժամա-
նակս, ի կողմանս կողմանս, ի կողմանց կողմանց, ի շաբաթու շաբա-
թու, ի քաղաքաց քաղաքաց:

Կրկնավոր կազմությունների նկարագրությունն ամբողջացնե-
լու համար անհրաժեշտ է նաև նշել, որ սրանց մեջ հանդիպում են որոշ
թվով գուգածնություններ՝ կրկնավոր բաղադրիչների նույն կազմը կա-
րող է միավորված լինել տարբեր նախորդներով՝ առանց ինաստի փո-
փոխության (որոշ դեպքերում բաղադրիչներից մեկը կարող է հանդես
գալ այլ հոլովածնով):

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանից վկայված են հետևյալ դեպքերը.

1. Երկանդամ գուգաձևություններ

ա) նախողիրների միջադաս դիրքով՝

առև ընդ նախողիրների գուգահեր կիրառությամբ՝ խիտ առ խիտ – խիտ ընդ խիտ, հուա առ հուա – հուա ընդ հուա, գործ առ գործով – գործ ընդ գործով,

առև ի նախողիրներով՝ մէտ առ մէտ – մէտ ի մէտ,

առև առ+ի նախողիրներով՝ առ փոքր փոքր – առ ի փոքր փոքր,

առ նախողով և աննախողի՝ ոտն առ ոտն – ոտն ոտն, երես առ երես – երես երես,

ընդ ի նախողիրներով՝ ժամ ընդ ժամ – ժամ ի ժամ, փոյթ ընդ փոյթ – փոյթ ի փոյթոյ.

բ) նախողիրների նախադաս դիրքով՝

առև ըստ նախողիրներով՝ առ սակաւ սակաւ – ըստ սակաւ սակաւ,

ընդ և ի նախողիրներով՝ ընդ կողմանս կողմանս – ի կողմանս կողմանս,

ըստ և ի նախողիրներով՝ ըստ քաղաքաց քաղաքաց – ի քաղաքաց քաղաքաց:

2. Եռանդամ գուգաձևություններ

ա) նախողիրների միջադաս դիրքով՝

առ, ընդ և ի նախողիրներով՝ դէմ առ դէմ – դէմ ընդ դէմ – դէմ ի դէմ, մաւտ առ մաւտ – մաւտ ընդ մաւտ – մաւտ ի մաւտ.

բ) նախողիրների նախադաս դիրքով՝

ընդ, ըստ և ի նախողիրներով՝ ընդ ժամանակս ժամանակս – ըստ ժամանակս ժամանակս – ի ժամանակս ժամանակս:

ԳԼՈՒԽ IV

ՀԱՐԱԴՐՈՒԾ ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հարադրական բառակազմական կառուցները հայագիտության մեջ ընդունված է դասակարգել ըստ հարադրման եղանակով կերտված բառամիավորների խոսքիմասային պատկանելության՝ առանձնացնելով անվանական հարադրություններ և բայական հարադրությունների³⁵: Այս քննության մեջ ևս պահպանվում է նյութի ներկայացման նույն սկզբունքը, այն տարբերությամբ, որ բառակազմությունը դիտվում է որպես գործընթաց, որի հետևանքով ստացվում են նշված բառային միավորները:

Նշենք նաև, որ հայերենի կառուցվածքային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ անհրաժեշտություն է առաջանում թե՛ ձևաբանական, թե՛ բառակազմական մակարդակներում նյութի քննության ժամանակ առաջնորդվել բառերի խոսքիմասային պականելությամբ, քանի որ ցայտուն տարբերություն կա մի կողմից՝ բայերի, մյուս կողմից՝ մնացած խոսքի մասերի բառակազմական և բառափոխական կաղապարների միջև: Հայտնի է, որ հայերենում բայց միակ խոսքի մասն է, որն օժտված է կարգային պատկանելության (խոսքիմասային) հատուկ ցուցիչով, որն արտահայտվում է նաև նրանց՝ այսպես կոչված «բառարանային» ձևում: Ո՞չ հարացուցային շարքերում, ո՞չ բառակազմության մեջ բայց չունի «մաքուր» ելակետային ձև, որից կազմվեին հարացուցի մյուս անդամները: Մաքուր արմատը կարող է կամ ընդհանրապես չարտահայտվել հարացուցում, կամ հանդես գալ միայն մեկ դիրքում՝ անցյալ կատարյալում կամ իրամայականում:

³⁵Տես Վ. Դ. Առաքելյան, Ա. Հ. Խաչատրյան, Ս. Ա. Էլյան, նշվ. աշխ., էջը 259, 272:

Ուստի սկզբունքային տարբերություն կա բայերի և մյուս խոսքի մասերի բառակազմության ու ծևակազմության միջև։ Սրանից ելնելով՝ այս դեպքում ևս նպատակահարմար է բառակազմության քննությունը կատարել՝ բայակազմությունն առանձնացնելով մյուս խոսքի մասերի կազմությունից։

I. ԲԱՅԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դասական գրաբարի վերլուծական բառակազմության մեջ հարադրման եղանակով կերտվում են առավելապես բայեր. այլ խոսքի մասերով բաղադրված հարադրական կազմությունների քանակը հասնում է բայական հարադրությունների հազիվ թե մեկ երրորդին։

Պետք է նկատի ունենալ, որ բայակազմություն ասելով նկատի ունենք ոչ թե այն դեպքը, երբ բայերը ստեղծվում են այլ խոսքի մասերից բառակազմական որևէ միջոցի օգնությամբ (ինչպես այդ հիմնականում տեղի ունի համադրական բառակազմության մեջ՝ բայակազմական հատուկ ածանցների միջոցով այլ խոսքի մասերից բայերի սերման ժամանակ), այլ այն դեպքը, երբ արդեն «պատրաստի»՝ ծևական ամբողջություն ունեցող բայը ծախսից ստանում է բառակազմական որևէ նշան, առաջացնելով բառային (բառարանային) նոր միավոր։ Դա կարող է տեղի ունենալ ինչպես համադրական, այնպես էլ վերլուծական բայակազմության մեջ. հմմտ. մի կողմից՝ գրել – արծանագրել, նմանել – առնմանել և մյուս կողմից՝ ածել – զմտաւ ածել, առնել – ազատ առնել։ Անշուշտ, բայական հարադրությունների մեջ աճումը ծախս կողմից ընդունում ենք պայմանականորեն, քանի որ, ինչպես նշել է, վերլուծական կազմությունների բաղադրիչների տեղափոխելիության հատկանիշի հիման վրա բայական մասը կարող է

ինչպես նախորդել, այնպես էլ հաջորդել անվանական (ոչ բայական) մասին: Ներկայացվող դասակարգումների ոյուրացման նպատակով ընդունում ենք **N+բայ** կառուցվածքային կաղապարը (**N** = բայից տարբեր խոսքի մաս), քանի որ բայի վերջադաս կիրառությունը շատ ավելի տարածված է և այդ դիրքում կայունանալու միտում ունի, որ ժամանակակից հայերենում հասնում է իր ավարտին՝ որոշ բացառություններով և ոճականորեն պայմանավորված կիրառություններով հանդերձ, օր՝ *ոտքի հանել*, բայց՝ *որոշվեց ամբողջ ժողովրդին այդ օրը հանել ոտքի*³⁶: Բոլոր դեպքերում ունենք պատրաստի բայ, որը զուգորդվում է որևէ այլ խոսքի մասով արտահայտված հարադրի հետ:

Արդեն նշվել է, որ բայակազմության վերլուծական տիպի մեջ առանձնացվում են վերլուծական կազմության երկու՝ գործառական բեռնվածության տեսակետից խիստ անհավասար խումբ՝ հարադրական և զուգադրական բայեր: Եթե հարադրական բայերն ունեն կաղապարի հարյուրավոր իրացումներ, ապա զուգադրական բայերը սահմանափակվում են միայն մեկ-երկու տասնյակ կազմություններով:

Ներկայացնենք դրանք առանձին-առանձին՝ յուրաքանչյուրին հատուկ կաղապարներով:

Ա. Հարադրական բայեր

Դասական գրաբարի բայական հարադրություններում բայի և անվանական մասի զուգորդումները խիստ բազմազան են և պայմանավորված են հիմնականում իմաստային կապակցելիությամբ: Սակայն նկատելի է, որ այս կազմություններում հանդես եկող բայերի բառային

³⁶ Ա. Մարգարյան, Հայերենի հարադրի բայերը, Եր., 1966, էջ 154 և հաջ., Վ.Դ.Արաքելյան, Ա. Հաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, նշվ. աշխ., էջ 273:

կազմը գգալիորեն ավելի սահմանափակ է, քան անվանական խոսքի մասերինը. դա նշանակում է, որ միևնույն բայց կարող է գուգորդովել մեկից ավելի անվանական բաղադրիչների հետ: Թեև բայերի գրեթե կեսը անվանական մասի հետ կազմում է եզակի գուգորդություններ (օր.՝ աղմուկ գրգռել, արծան կանգնել, կաշառ խթել, հնձան կոխել, հոտ բուրել և այլն), սակայն կան բայեր, որոնք կարող են կազմել մինչև չորս տասնյակի հասնող հարադրություններ, իսկ ամենագործուն առնել և լինել բայերով կան հարյուրավոր կազմություններ: <Ետաքրքրական է նշել, որ վերջին երկու բայերի իմաստը հարադրական կազմություններում բավականին ձևականացված է, և դրանք փաստորեն ձեռք են բերել բայական ածանց-վերջապորության արժեք, իսկ հարադրության բառային իմաստն արտահայտվում է անվանական մասով: Բայական անդամն այս կազմություններում, ի թիվս այլ քերականական կարգերի, դաշնում է նաև սեռային իմաստի արտահայտիչ առնել բայով կազմվում են ներգործական (նաև պատճառական), իսկ լինել բայով՝ կրավորական և չեզոք սերի բայական հարադրություններ: Սա հատկապես երևում է, երբ միևնույն անվանական մասը հարադրության մեջ հանդես է գալիս և՝ առնել, և լինել բայերի հետ, ինչպես՝ ալեկոծ առնել/լինել, անտես առնել/լինել, աշխատ առնել/լինել, արժանի առնել/լինել, բնացինչ առնել/լինել, ժողով առնել/լինել, ծաղր առնել/լինել, կոխան առնել/լինել, հնազանդ առնել/լինել, մատն առնել/լինել, միջակտուր առնել/լինել, սկրզբն առնել/լինել, փախստական առնել/լինել և այլն:

Հարադրիները կարելի է դասակարգել նաև ըստ խոսքիմասային պատկանելության, սակայն շարադրանքը մանր մասնատումների չբաժանելու համար հարադրիները ներայացնում ենք միասնական այբբենական կարգով: Նկատենք միայն, որ հարադրիների մեջ ամենահաճախականները գոյականներն են, ապա ածականները և

Վերջում մակբայները, խիստ սակավ հանդիպում են նաև դերանուններ, ինչպես օրինակ՝ *իլր առնել*:

Ստորև բերում ենք *առնել* և *լինել* բայերով առավել գործածական հարադրությունների օրինակներ. բայերը չկրկնելու համար տրվում են սկզբից, իսկ անվանական մասերը մինյանցից անջատվում են ստորակետներով: Նշենք նաև, որ հարադրությունների անվանական (ոչ բայական) մասը ինքնին կարող է լինել բաղադրյալ, համադրական և վերլուծական տարբեր կառուցվածքային կաղապարներով (մեծ մասամբ՝ նախորավոր կապակցություններ): Այդ բաղադրիչները տրվում են ընդհանուր շարքում՝ ընդգծված:

առնել – ազդ, ակնարկութիւն, այսն, այց, անիշխան, անհանգիստ, անհետ, անփոյթ, աշխատ, ապաստան, ապաւէն, առաջի, ասպատակ, արժանի, աւգնական, բաշխումն, բարերարութիւն, բարի, բարձր, բնաբարձ, գահավէժ, գետավէժն, գերի, գլուխ, գումարտակ, ելեկս, զանց, զենումն, զարաժողով, դուկ, դուկ և դադար, ընդունելութիւն, թողութիւն, ժամ, իւր, լուր, լսելի, խաղաղութիւն, խեղդամահ, խնդիր, խոստումն, խրախ, ծայրաքաղ, ծանուցումն, ծառայութիւն, ծաղր, կարէվէրս, կին, կիսակտուր, կոծ, կոտորած, կրի, հալածական, հաշտութիւն, հաստատուն, հատուցումն, հարկ, հարցումն, հաւ, հեղծամղձուկս, հրծիգ, ծայն, ծերբակալ, մատնութիւն, մարտ, մեղս, յայտ, յանդիման, յանձն, յերկար, շնորհ, շուք, շքեղ, որս, ունչ, ուրախ, չու, պայման, պատասխանի, պատիժ, պատիւ, պէտ, սկիզբն, սմբակակոյն, սպաս, սպարափակ, վախճան, վատանուն, վնաս, վտարամդի, վրէժխնորութիւն, փախստականս, փախստեայս, փոյթ, քննութիւն և այլն.

լինել – ականատես, ակնակարոյց, աներեւոյթ, անկասկած, անձնատուր, արտասահման, արփայագնաց, աւելորդ, գազանակուր,

դաշնաւոր, դեղակուր, դիմագրաւ, դիւրամուտ, զիետ, զարաժողով, զարավիզն, ընդդիմամարտ, թափանցիկ, թերահաւասութիւն, իրազգած, լուռ, լսելի, լսող, խափան, խարդաւանակ, խորասոյզ, հալածական, հանդէպ, հասու, հեղծամահ, հեղծամդուկ, հետահաս, հետամուտ, հետի, հպատակ, հրակէզ, ծեռնամուխ, ծեռնտու, ճգնազեցիկ, մարթ, միջամուխ, յայտնի, յանդիման, յուշ, շանթահար, շատ, շնորհակալ, ողջ, ունկնդիր, սուսերահար, վերահասու, քաջայոյս, քաջարշաւ, քինախնդիր և այլն:

Մյուս բայերից առավել գործուն են հետևյալները (բերվում են միայն անվանական նասի ուղիղ ձևով օրինակները).

ածել – ակն (աչս), ապտակ, առաջի, աւել, զաւտի, գերի, եղջիր, զառաջեալ, թափանց, թէկն, խնամ, խոշտանգանս, կին, դակիշ, միս, յառաջ, շուրջ, օրինակ,

առնուլ – ազդումն, ակն, աղ, ապաշաւ, ապտակ, աւար, գերի, գոյժ, դադարումն, դատ, դուլ, զգայութիւն, թագ, թափ, **իքաց** լոյս, խորշ, խումբ, ծալ, ծոց, կին, համար, հանգիստ, հրաժեշտ, հրաման, ճախր, ճեմ, ճիչ, մոռացումն, յանձն, նախանձ, շարաւ, շուրջ, շուք, շրջան, ոգի, ողն, ուշ, պաշտաւն, պատ, պար, պարապումն, սկիզբն, սուզ, վուժ, փախուստ,

արկանել – աթոռս, ահ, **ահ և երկիսու**, աղերս, **այսր անդր**, **(անձն) յաշխատութիւն**, առաջի, առասպել, արգել, արտաւոր (արտասուս), բարեխաւս, բողոք, զայթագութիւն//զայթակղութիւն, գին, գոյժ, թեւ, խաղ, խարոյկ, խիլ, խունկ, հալածական, հիմն, հուր, ծայն, ծեռն, **ծեռն ի գործ**, ճառ, միտս, նախանձ, շուրջ, ուն, պաշտաւն, պար, սակ, սպաս, տապաստ, տարածոց, **զի՞ռ ու զան**, փախստական,

բառնալ – աղաղակ, բողոք, **իքաց**, **ի միջոյ**, խրախոյս, կական, կառաչ, ծայն, ճիչ,

բերել – գիետ, գրահետ, թափանցանց, ի յայտնութիւն, յականցս, յանդիման, նախանձ, ոգի, պարապ, պատճառ,

գալ – զկնի, գիետ, ի խնդիր, հիռ, հոիկ, յաճումն, յառաջ, շուրջ, որչափ, որքան, պատ, պար, վկայ,

գնալ – զկնի, գիետ, ի բաց, տարադէմ, փախստական,

գործել – գործ, գուն, դարան, խումբ, ճաշ, մատն, չար, չարահաւ,

դնել – ակաւս, աղաղակ, աշխար, ապտակ, առաջի, ասպատակ, արատ, բիժ, գումարտակ, դատ, դէմ, ժամ, լուր, ծաղր, մարտ, մեղ, միտ, նախանձ, ունկն, ուշ, պատուէր, ջան, սպաս, վճիռ,

երթալ – գիետ, ընդդէմ, ի գուլս, ի վերայ, ծաղկաքաղ, հալածական, հուպ, փախստական,

կալ – առաջի, արթուն, դէմ, զգոյշ, ընդդէմ, ժուժկալ, լուռ, ծաղր, հակառակ, յանդիման, ուշ, չարախսաւս, պայծառ, պատրաստ, պինդ, ստէպ,

կացուցանել – դիարաւալ, ժաման, յանդիման, պարապ,

հանել – ապտակ, արիւն, զիր, խաչ, հարկ, հոտ, հրոս, ջուր,

հատանել – ական, ակաւս, անկիւն, արիւն, զին, դափր, զար, վճիռ,

հարկանել – աղաղակ, անթեղ, աւար, բողոք, բուռն, գան, ընդարթուր, ժամ, խրախոյս, հնձան, հոտ, հուր, միսիրճ, ուտն, պաշտաւն, սպասաւորութիւն,

ունել – ակն, բարեխսաւս, բողոք, դէտակն, եզր, գիետ, ժոյժ, խնամ, կահ, կասկած, համար, հովանի, շնորհ, ուշ, պահ, պահակ, պատճառ, պինդ, սուզ, սպաս, փոյթ,

վարել – աղարտ, գերի, գրահետ, պահակ, պաշտաւն, պիտակաբար, տարապարհակ, փախստական,

տալ – աղաղակ, ասպատակ, արգել, գոյժ, գրոհ/գրոհ, դատ, դարպաս, դրոհ, երդումն, զգայութիւն, թափ, թել, թոյլ, ժամ, ժողով, իրաւ, խոյս, խրախոյս, խրատ, ծանաթառ, ծափ, կոխան, կուռ, հորդան, հրաժեշտ, հրաման, ծեռն, ճակատ, ճարակ, մխիթար, մոռացումն, մրուր, ողջոյն, պատասխանի, պատերազմ, պատուէր, պարապ, ջուր, վկայութիւն, վճիռ, վրէժ, տեղեկութիւն, տեղի, փախստական,

տամել – աւար, գերի, խնամ, հալածական, հոգ, պաշտամ, ջան, սպաս, տքնաբար, փոյթ:

Մյուս բայերով, որոնց թիվը գրաբարի հարադրական կազմություններում հասնում է մոտ հարյուրի, կազմվում են կամ եզակի զուգորդություններ, կամ երկու-երեք բայական հարադրություններ: Ստորև տրվում է այդպիսի կազմությունների մի ցանկ, որտեղ կառուցները խմբավորված են ըստ բայերի, այսինքն՝ միասին են բերվում միևնույն բայով կազմված հարադրությունները (թափ/շուրջ/պար անցանել), իսկ տարբեր բայերով, բայց միևնույն ոչ-բայական հարադրով կազմությունները տրվում են առանձին տողով (արիւն թափել, արիւն թողով). բացի այդ՝ օրինակները բերվում են ընդգծված բայական բաղադրիչի այբբենական կարգով, այսպես՝

փախստական ամկանել,
թափ/շուրջ/պար անցանել,
ծիարծակ/ծիարշաւ արշաւել,
կարող/հակակշիռ/հուսահատ գոլ,
դժկամակ/կրուան գուանել,
ընդդէմ/փախստական դառնալ,
ընդդէմ դիպել,
արտաքս ելանել,
արտաքս ընկենով,

ապտակ/զան ըմպել,
գիետ ընթանալ,
արիւն թափել,
արիւն թողով,
արտաւսր թորեցուցանել,
սպասաւորութիւն լնով,
վրէժ լուծել,
թալթալ/ծիարշաւ խաղալ,
դաս/վրէժ խնդրել,
գումարտակ կազմել,
թագ կապել,
արտաւսր կաթեցուցանել,
սպասաւորութիւն կատարել,
բողոք/յայ/քարոզ կարդալ,
շունչ/ոգի կլանել,
ակաւս/մեծաբանա/մեծամեծս կոտորել,
աշխատութիւն կրել,
գիետ կրել,
մաւս/վիճակ հասանել,
դաս/վրէժ հասուցանել,
գիր հաստատել,
զկնի/գիետ/թափ մտանել,
թափուր մնալ,
զաւր յարուցանել,
երազ յերազել,
գիետ յղկել,
գիետ շրջել,
երկիր պազանել,

*համար/կրէժ պահանջել,
նախանձ/քէն պահել,
շուրջ պաշարել,
շուրջ պատել,
ակաւս պատառել,
շուրջ պարունակել,
պարիսպ պարփակել,
զիեւ պնդել,
արտաքս սահմանել,
երազ տեսանել,
խարոյկ/հուր վառել,
պարտ վարկանել//վարկուցանել,
յաւդակուտոր քակտել
և այլն:*

Կարելի է ասել, որ բայական հարադրությունների բայական մասը ներկայացված է ընդհանուր առօնամբ գործածնան մեծ հաճախականություն ունեցող բայերով, որոնք ծագումով շատ իին են, այսինքն՝ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի նորակազմություններ չեն (ինչպես, ասենք, համադրական բայակազմության մեջ նախածանցավոր բայերի մեծամասնությունը): Այդ փաստը նույնպես գալիս է հաստատելու, որ հարադրական կազմություններն առաջացել են ոչ թե կաղապարային եղանակով, այլ ժամանակի ընթացքում՝ շարահյուսական կապակցությունների վերածումով բառային միավորների:

Բայական հարադրությունների մեջ քերականական իմաստ կրողը բայական մասն է, որը և նախադասության մեջ ենթարկվում է բայական հարացույցին հատուկ ծնաբանական փոփոխությունների, իսկ անվանական (ոչ-բայական) մասը մնում է անփոփոխ: Մինչեւ հարացուցային շարքից դուրս՝ բայական հարադրությունների

Կառուցվածքային կաղապարներում բայական մասը միշտ հանդես է գալիս անփոփոխ տեսքով (անորոշ դերբայի ձևով), իսկ անվանական մասը կարող է ունենալ տարբեր դրսնորումներ: Ըստ այդմ՝ բայական հարադրությունների կառուցվածքային կաղապարները հանգում են անվանական մասի տարբեր դրսնորումներին՝ արտահայտված տարբեր խոսքի մասերով, որոնք կարող են ունենալ նաև քերականական ձևավորում, իիմնականում թեք հոլովածեր: Պետք է նաև նշել, որ անվանական մասի տարբեր հոլովական ձևավորումը մեծ չափով կախված է բայի խնդրառական առանձնահատկություններից, թեև որոշ դեպքերում այդ կապը կարող է արդեն մթագնած լինել: Այսպես, եթք ներգործական սերի բայերին հարադրվող անվանական բաղադրիչը որևէ նախտիրով (*զ, ի, առ* և այլն) ձևավորված չէ, մեծ մասամբ չի ընկալվում որպես հայցական հոլով, այլ պարզապես որպես բառի ուղիղ ձև՝ հոլովական իմաստի չեզոքացումով, քանի որ ձիշտ նոյն ձևով հանդես է գալիս նաև չեզոք սերի բայերի, հատկապես *լինել* բայի հետ: Շատ դեպքերում չեզոքանում է նաև բայի սեռային իմաստը, և նշված տիպի կապակցություններն ընկալվում են որպես հոմանշային. հմմտ:՝ ազդ առնել/*լինել*, ապաստան առնել/*լինել*, արգել առնել/*լինել*, դսրով առնել/*լինել*, ժաման առնել/*լինել*, ինաց առնել/*լինել*, լու առնել/*լինել*, լուր առնել/*լինել*, ճարակ առնել/*լինել*, պատի առնել/*լինել*, պէտ առնել/*լինել*, վաստակ առնել/*լինել*: Հոլովական իմաստի չեզոքացմանն են նպաստում նաև այլ խոսքի մասերով (մասնավորապես մակրայներով) արտահայտված հարադիրները, որոնք հոլովական ձևավորում ընդհանրապես չեն ունենում զգաստ առնել/*լինել*, խոնարի առնել/*լինել*, հնազանդ առնել/*լինել*, յուսահատ առնել/*լինել*, յանդիման կալ//կացուցանել, յառաջ աժել//զայ և այլն:

Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ բայական հարադրությունների կառուցվածքային տեսակների դասակարգման ժամանակ

Վերոհիշյալ դեպքերը համարում ենք անվանական հարադիրների ուղիղ ձևեր՝ ի հակառակություն թեք հոլովածերի, որոնք մեծ մասամբ հանդես են գալիս նախսիրների ուղեկցությամբ:

Դասական շրջանում վկայված բայական հարադրությունների կառուցվածքային կաղապարները առանձնացվում են, ինչպես արդեն նշվել է, ըստ անվանական (ոչ-բայական) հարադիրների խոսքիմասային պատկանելության: Ըստ այդմ բայական հարադրությունների հիմնակաղապարներն են՝ Գ+Բ, Ա+Բ, Շ+Բ, Ս+Բ, Չ+Բ, ՂԲ+Բ, Բ+Բ (Գ – գոյական, Ա – ածական, Շ – դերանուն, Բ – բայ, ՂԲ – դերբայ, Ս – մակրայ, Չ – ձայնարկություն): Հիմնակաղապարներն ունեն իրենց ենթակաղապարները՝ պայմանավորված անվանական մասի քերականական ձևավորման և բառակազմական կառուցվածքի առանձնահատկություններով: Զերականական ձևավորումը հատուկ է առաջին՝ Գ+Բ կաղապարին: Գոյական հարադիրները կարող են հանդես գալ տարբեր հոլովածերով և տարբեր նախսիրներով: Ստորև ներկայացվող շարքերում օրինակները, բացի հատկապես վերապահված դեպքերից, բերվում են հիմնականում նախադաս անվանական հարադիրների կամ նախադաս բայերի այբբենական դասավորությամբ: Եթե միևնույն հարադիրը հանդես է գալիս տարբեր բայերի հետ գուգորդված, բայերն իրարից անջատվում են թեք գժիկներով:

1. Գ + Բ կաղապարով

ա) Գոյական հարադրի ուղիղ ձևով, ընդ որում՝ այդ ուղիղ ձևը արմել բայի հետ ունի ամենախոր հայցական հոլովի, իսկ լինել բայի հետ՝ ուղղական հոլովի արժեք, թեև իրականում անուն և բայ բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական հարաբերության բնույթը (խնդիր կամ ստորոգելի) հիմնականում մթագնած է.

ազդումն առնուլ,

ական հատանել,
 ակաս կոտորել/ հատանել/ պատառել,
 ակն ածել/ առնուլ/ դնել/ կալուլ/ կառուցանել/ ունել,
 ահ արկանել,
 աղ առնուլ/ կնքել,
 աղաղակ առնել/ բառնալ/ դնել/ հարկանել/ տալ,
 ապտակ ածել/ առնուլ/ դնել/ ըմպել/ հանել/ մասուցանել,
 առասպել արկանել/ գրել,
 ասպատակ առնել/ արձակել/ դնել/ սփրել/ տալ,
 արատ դնել,
 արիւն թափել/ թողուլ/ հանել/ հատանել,
 աւար հարկանել/ տանել,
 բողոք արկանել/ բառնալ/ կարդալ/ հարկանել/ ունել,
 բուռն հարկանել/ լինել,
 գերի առնուլ/ վարել/ տանել,
 գին արկանել/ հատանել,
 գումարտակ առնել/ դնել/ սփրել/ կազմել և այլն:
 Լինել բայով՝ աղերս/ ապաշաւ/ առիթ/ գաղտ/ խոստովան/
 կցորդ/ հովանի/ հրաժեշտ/ հաւաան/ նկատ լինել և այլն:

բ) Գոյական հարադրի՝ *q* նախորդ + եզակի հայցական հոլովածեով. սա այն կառուցն է, որտեղ անվանական հարադրը հիմնականում հաջորդում է բայականին, այդպիսով արտացոլելով գրաբարի համար ավելի սովորական SPO (Ենթակա, ստորոգալ, խնդիր) կամ PSO (ստորոգալ, Ենթակա, խնդիր) շարադասությունը, երբ բայց նախորդում է խնդրին: Նշենք նաև, որ այս կառուցում գոյականը կարող է երբեմն ունենալ առկայացուցիչ հոդ, հիմնականում *o*
ազահել զազահութիւն,

ամբառնալ զծեռն,
առնել գիաշտութիւն,
արկանել/ առնուլ/ ունել/ փոխել զաթոռ,
արկանել/ յառել/ պահել/ տալ/ զակն,
արձակել զօռութ,
աւանդել զիոգին,
բառնալ զգուխ,
բերել զնմանութիւն,
զնալ/ երթալ/ ընթանալ/ ունել զճանապարհ,
թափել/ խոնարհեցուցանել/ յափշտակել/ պատսպարել/ պնդել
զանձն,

լնով զաղեղն,
լնով/ հատանել զծեռն,
խնդրել զվրէժ/ զքէն,
հատանել զարե,
մատուցանել զահն,
մղել զախոյեան/ զճակատ,
շահել զմահ,
փշել զոգի և այլն:

Միաժամանակ, բավականին հաճախակադեպ է նաև գոյակա-
նական և բայական բաղադրիչների հակառակ շարադասությունը, երբ
անվանական մասը նախորդում է բայականին՝

զբողոք բառնալ,
զգիշերն հանել,
զդէմ ունել,
զթափ անցանել,
զլալ առնուլ/ հարկանել,
զկայ/ զիործ առնուլ,

զիոգին աւանդել,

զմուտն առնել և այլն:

Այս կաղապարով վերը նշված օրինակներում *զյալ առնուլ/հարկանել ձևերում* անվանական հարադրի դիրքում առկա է յակ անորոշ դերբայը:

գ) Գոյական հարադրի հոգնակի հայցական հոլովաձևով, որը կարող է ունենալ կամ չունենալ *զ նախդիրը*, և, ինչպես նախորդ դեպքում, անվանական հարադիրը կարող է նախորդել կամ հաջորդել բայկանին: Անշուշտ, դժվար է այստեղ շարադասության որոշակի օրինաչփություն հաստատել, սակայն վկայված օրինակների թվից դատելով կարելի է ասել, որ ավելի հաճախադեպ են *զ նախդրով հարադրի վերջադաս և աննախդիր հարադրի նախադաս գործածությունները: Օրինակներ.*

Առանց *զ նախդրի*, անվանական հարադիրը նախադաս՝
աղաւաթ/ արշաւանա/ աւարա/ աւուրա/ բանակատեղա/ խաւսա/
խնդիրս առնել,

աղաւաթ/ արդիւնս առնուլ,

աղէտս վարել,

աչս արկանել/ արծակել,

աւրէնս դնել/ հաստատել,

դաշինս կրել,

թիկունս արնել/ դարձուցանել,

ծեռա/ պատճառա/ սատարս տալ,

միտս ունել,

ունչս առնել, ունել, զնկենուլ

պաղատանա/ պատրանս մատուցանել:

**Առանց *զ* նախդրի, անվանական հարադիրը վերջադաս՝
առնել հարսամիա/բարիս,
գործել ոժիրս/չարիս,
հարկանել փողս:**

**Զ նախդրով, անվանական հարադիրը նախադաս՝
զաշս ամբառնալի/համբառնալի/հառելի/բրելի/փորելի,
զառաջս ունել,
զթավի անցանել:**

**Զ նախդրով, անվանական հարադիրը վերջադաս՝
ածել զիերս,
առնել զչարիս,
արկանել զբանս,
թաւթավել զարտևանունս,
լուծանել զկեանս,
խոնարհեցուցանել զանձինս,
կլանել զաւդս,
հարկանել զարտասուս/զողբս/զփողս,
ուտել զընթրիս,
պարտել զչարչարանս,
պնդել զգաւտի/զմէջս,
վճարել զկեանս/զկենցաղս,
սրբել զեղնգունս/զմաւրուս,
քրքրել զմիտս:**

Դ) Գոյական հարադրի **հ՛յ** նախդիր+հայցական հոլովաձևով.
այս կառույցն ամենատարածվածն է թեք հոլովաձևով հարադիր ունե-

ցող բաղադրությունների մեջ, քանի որ **ի** նախդիրը հայցական հոլովի հետ կարող է արտահայտել բազմազան նշանակություններ:

Եզակի թվով

յակն անկանել/առնուլ/արկանել/գալ,
յաճիւն դարձուցանել,
յաղերս ածել/անկանել/գալ/խոնարհեցուցանել/մատչել,
յամաթ առնել/լինել,
յանգ ելանել/հասանել/հանել/տանել,
յանձն առնել/առնուլ/լինել,
յաղերս անկանել,
յաւեր դարնալ/դարձուցանել/լինել/մատմել,
ի բան ծգել/ունել,
ի բանտ աքսորել,
ի բաց անցանել/կալ/սասանեցուցանել,
ի բուռն ածել/առնուլ/արկանել,
ի գետին/յերկիր/ի շեշտումն/ի չու անկանել,
ի գերութիւն ըմբռնել/վարել,
ի գիր առնել/արկանել/հանել/հաստատել/անկանել/լինել,
ի գլուխ ածել/աւարտել/բերել/գալ/ելանել/երթալ/կատարել/
հանել/հասանել/տանել,
ի գործ արկանել,
ի թիւ ասել/արկանել/բերել/գիտել/կարգել/մտանել/ուսանել,
ի խաչ ելանել,
ի կատարումն աւարտել,
ի կատար/ի հասակ/ի չափ/ի վերջ հասանել,
ի կարգ ընկենուլ,
ի կիր/ի միտ արկանել,
ի հաշտութիւն ածել,

ի հաւան ածել,
ի հաւանութիւն գալ,
ի ծեռն առնուլ/ գալ/ մատնել/ տալ,
ի ճանապարհ ելանել,
ի միտ առնուլ,
ի մոռացումն գալ,
ի փախուստ դառնալ/ դարձուցանել/ յորդորել/ շրջել և այլն:

Հոգմակի թվով
յաղաւթս անկանել/ կալ/ կանխել,
յարդիւնս ածել/ գալ,
յարտասուս լինել/ հարկանել/ ցնել,
ի բանս հանել,
ի բերանս լինել,
ի դէմս ածել/ բերել/ գալ,
ի գութս ածել,
յերեսս անկանել,
ի զարմանս ածել,
յընթրիս ուտել,
ի թիկունս ընկենուլ/ հասանել,
ի լեզուս խաւսել,
ի լսելիս/ յարբունս հասանել,
ի խաւսս առնել/ գալ/ մատչել,
ի կալանս ըմբռնել,
ի կարծիս գալ,
ի ծեռս անկանել/ արկանել/ տալ,
ի մատունս գնալ,
ի մեղս արկանել/ լինել,

ի միտս անկանել/ արկանել/ գալ/ լինել/ հասանել/ ունել,
յոդոքս անկանել/ դեզերել,
ի պատրաճս արկանել,
ի պատգաճս անկանել,
ի պէտս լինել և այլն:

Ե) Գոյական հարադրի **առ** նախդիր+հայցական հոլովածեով.
այս կազմությունները բավական սակավաթիվ են:

Անվանական հարադրի Եզակի թվով՝
առ լոյս ածել,
առ կին մտանել,
առ ծեռն ունել,
առ ոչինչ համարել:
Անվանական հարադրի հոգնակի թվով՝
առ աչս աչառել/ հայել,
առ արդարս/ առ իմաստունս/ առ հարս/ առ պատուականս/
առ սուսուն ունել:

զ) Գոյական հարադրի **ընդ** նախդիր+հայցական հոլովածեով.
Եզակի թվով

ընդ ակն խոցել,
ընդ աղբ գալ,
ընդ աղեղն մտանել,
ընդ ամաւթ հարկանել,
ընդ առաջ գնալ/ ելանել/ լինել,
ընդ արիւն գալ,
ընդ գլուխ հանել,
ընդ գործ մտանել,
ընդ թափ անցանել,

Ընդ թիւ անցուցանել,
Ընդ խաղ արկանել,
Ընդ ծուխ գալ,
Ընդ կառակին հանել,
Ընդ կրուկն դառնալ,
Ընդ հուր անցանել,
Ընդ մէջ անկանել/ անցանել,
Ընդ ոտն հարկանել,
Ընդ պատերազմ կամիլ,
Ընդ սուր ելանել/ հանել,
Ընդ ցից հանել,
Ընդ փոշի գալ,
Ընդ փործ անցանել,
Ընդ քուն անցանել և այլն:
Հոգնակի թվով
Ընդ բիբս տալ,
Ընդ գիրկս մտանել,
Ընդ գէնս ելանել,
Ընդ միտս հարկանել:

է) Գոյական հարադրի **ԾԱՄ** նախորդ+հայցական հոլովածնով նույնաես հազվադեպ կազմություններ են վկայված.

**Եզակի թվով
ըստ ակն անկանել,
ըստ իրաման/բան ելանել.
Հոգնակի թվով
ըստ աշս դառնալ,
ըստ կամս ելանել:**

ը) Գոյական հարադրի **ց** նախդիր+հայցական հոլովածեռվ վկայված են միայն *ցանկ եղանել/ հանել/ հասանել/ տանել* կազմությունները (նույն ձևերը կան նաև **ի Շ** նախդրով՝ *յանկ եղանել* և այլն):

Մյուս թեք հոլովածեռով կազմված հարադրությունների քանակը մեծ չէ. դրանք բոլորը միասին հայցականով կազմությունների կեսից չեն անցնում:

թ) Գոյական հարադրի տրական հոլովածեռվ առանց որևէ նախդիրի հանդիպում են սակավաթիվ բաղադրություններ.

Եզակի թվով

ակնարկի առնել,

անծին առնել/ հրամայել,

առն տալ,

ծափի հարկանել:

Հոգնակի թվով

զնոց առնուլ,

զործոց լինել:

ժ) Գոյական հարադրի **իՇ** նախդիր+տրական հոլովածեռվ կազմությունները համեմատաբար ավելի առատ են, քննդրկում են նաև ներգոյական հոլովի իմաստ ունեցող ձևերը (ի դեպ, նկատելի է, որ առկա են միայն գոյական հարադրի եզակի թվով կազմություններ).

յամաւթի առնել/ լինել/ հարկանել,

յանձին լինել/ ունել,

յանպատրաստի լինել,

յարեան առնել,

յաւարի առնուլ,

ի բանի առնել,
ի բանտի դնել,
ի գերութեան վարել/ մատնել,
ի գինոջ զեղխել,
ի գրի/ ի դիմի հարկանել,
յերաշխի առնել/ առնուլ,
ի զգայութեան/ ի թագստեան/ ի խիթի/ ի կասկածի/ ի հիացման/
ի պահեստի լինել,
ի զգուշի առնել,
ի թուի արկանել/ բերել,
ի ծփանի կալ,
ի հանդիսի անցանել,
ի հաստատութեան կալ,
ի հարկի առնել/ արկանել/ դնել/ կացուցանել,
ի հանդարտութեան կալ,
ի հրաժեշտի կացուցանել,
ի մատեմի հարկանել/ տալ,
ի մտի դնել/ ունել,
յուշի դնել,
ի պատրաստի ունել,
ի պարու գալ,
ի վարձու առնուլ/ ունել/ տալ,
ի սպասարկու կալ,
ի սրտի դնել/ խաւսել:

Ժա) Գոյական հարադրի **զ** նախդիր+տրական հոլովաճեով բա-
ղադրություններ են կազմվում միայն հարկանել բայի հետ՝

զահի/ զգեստի/ զգրի/ զդիմի/ զդողմանի/ զերկիւլի/ զճի/ զքարի հարկանել.

*Կրկնավոր հարադրով՝
ծափ զծափի հարկանել:*

Ժբ) Գոյական հարադրի տրական հոլովածնը առ, ընդ և ըստ նախդիրներով հանդիպում է հազվագյուտ օրինակներում.

*Եզակի թվով
առ ական դիպի,
ընդ անձին առնել/ մտանել,
ըստ բանի գալ:
Հոգնակի թվով
ըստ կամաց գալ:*

Ժգ) Գոյական հարադրի հ/յ) նախդիր+բացառական հոլովածնով. Ի տարբերություն մյուս թվով հոլովածների՝ բացառական հոլովով գոյական հարադիրները միշտ հանդես են գալիս նախդիրներով, ընդ որում՝ հոգնակի թվով ծները համեմատաբար ավելի հաճախադեպ են.

*Եզակի թվով
յաշխարհէ անցանել/ ելանել/ փոխել,
յարևէ անկանել/ արկանել,
ի կենցաղոյս լուծանել/ վճարել,
ի միջոյ խլել,
ի ստենէ հասուցանել,
ի քնոյն լինել.
Հոգնակի թվով
յաչաց հանել/ ելանել,
յընչաց քերել,*

ի թուրց փախչել,
ի խելաց թակել,
ի կենաց արկանել/լուծանել,
ի մեղաց արձակել,
ի մտաց ասել/ անկանել/ ելանել/ թակել,
յոգից ելանել/ հանել:
ԺԵ) Գոյական հարադրի զ նախորդ+բացառական հոլովածնով
վկայված են
զՃԵՐԱՄՔ առնուլ/ ՃՃԵԼ/ ունել օրինակները:

ԺԵ) Գոյական հարադրի գործիական հոլովով.

Եզակի թվով
ածելեալ/ ածելով/ սուսերալ ածել,
ամաւթով առնել/ լինել/ կալ,
անձամբ բերել,
բանիւ/ գրով անցանել,
գինով զզինել,
դիմիւ ելանել,
թուրվ տարբերակել,
թշնամութեամբ լինել/ կալ,
խեթիւ հայել,
խրատու անցանել,
հոգով յակիշտակել,
հրով/ սրով դատել,
շնորհաւ տալ.
Հոգնակի թվով
դժուարաւք բերել,

մտաւքյակիշտակել,

պիտաւքվարիլ:

ԺԳ) Գոյական հարադրի *զ* նախողիր+գործիական հոլովածնով
(այսպես կոչված պարառական հոլովով).

Եզակի թվով

զակամբ գալ,

զանձամբ առնով/ արկանել/ դառնալ/ լինել,

զարամբ գալ,

զբոցով ածել,

զբռամբ ածել/ արկանել,

զերկիւղիլ վազել,

զճանապարհաւ գնալ,

զմտաւ ածել,

զուզամբ երթալ,

զուշով ածել/ գալ.

Հոգնակի թվով

զառաջեաւք անկանել,

զաւուրբք անցանել,

զբանիւք անկանել/ առնել/ գալ,

զգրովք գալ,

զընչովք առնել,

զկողմամբք գնալ,

զմտաւք անկանել:

ԺՒ) Գոյական հարադրի **ԾՆԴ** նախողիր+գործիական հոլովածնով.

Եզակի թվով

Ծնդ ակամբ հայել,

*Ծնη գրով անկանելի/լինել,
Ծնη բամի առնել,
Ծնη հարկաւ առնել/ արկանել/ դնել/ կացուցանել/ հարկանել/
մտանել.*

Հոգնակի թվով

Ծնη պարսաւանաւք աժել:

2. Ա + Բ կաղապարով

Ածական հարադրով վերլուծական կազմությունների մեծագույն մասը վկայված է *լինել* բայով: Մյուս բոլոր բայերով, այդ թվում առնել բայով կազմված հարադրությունների քանակը *լինել* բայով կազմվածների կեսից պակաս է: Ա + Բ կաղապարով հարադրությունների մեջ ածականը սակավ բացառություններով հանդես է գալիս ուղղականաձև: Այլ հոլովածներով վկայված սակավաթիվ կազմություններում, ինչպես՝ *յանհնարս* մտանել, *յանքնինս* անկանել, *ի թուխս* համակել և այլն, ածականը կիրառված է գոյականաբար: Ի տարբերություն գոյական հարադրով կազմությունների, որտեղ բաղադրիչների միջև նկատելի են խնդրառական հարաբերություններ, ածականով կազմություններում բաղադրիչների կապը հիմնականում առդրական է, իսկ *լինել* բայով կազմություններում շատ հաճախ մոտենում է ստորոգելի + հանգույց կապին (պատահական չէ, որ այս դեպքերում *լինել* բայը կարող է փոխարինվել եմ, կամ օժանդակ բայերով), հնմտ. գերեվար *լինիմ/ եմ, գերունակ լինիմ/ եմ, արթուն լինիմ/ կամ* և այլն: Դասական գրաբարում վկայված են ածական հարադրի քերականական ծևավորման հետևյալ դեպքերը.

ա) Ածական հարադրի ուղիղ ձև.

անտես մնալ,

արթուն/ զգոյշ/ ժումկալ/ հակառակ/ պատրաստ/ պինդ կալ,

թափանց ածել,
թոյլ տոալ,
կործան անկանել,
հալածական առնել/ արկանել/ երթալ/ տանել,
հակակշիռ/ հուսահատ գոլ,
ծիարծակ արշաւել/ առնել/ երթալ,
պարապ առնոլ/ բերել/ կացուցանել/ տոալ,
փախստական անկանել/ առնել/ արկանել/ գնալ/ դառնալ/ ղի-
մել/ երթալ/ լինել/ վարել/ տոալ,
ազատ/ ազգատ/ ամրախիտ/ անհաւատարիմ/ ապախտ/ ար-
մատախիլ/ արևայրեաց/ բարեկիր/ բրաջարոր/ բքախեղոր/ դա-
տապարտ/ երեւելի/ թեւաթափ/ ինաստուն/ լի/ լիզաջինջ/ խո-
տան ևն առնել,
ականատես/ ականջալուր/ ակնկառոյց/ ամբաստան/ այլա-
կերպ/ այպնակատակ/ այցելու/ անծանաթ/ անծնապահ/ անծ-
նատուր/ անփոյթ/ արծակ/ դերեւ/ լսու/ ծակախիթ/ հետահաս
ևն լինել:

բ) Ածական հարադրի հոգնակի հայցական հոլովածն.
ծանակթուալ,
յեղեղուկս/ նախանձուկս/ ողորմուկս/ փախստեայս արկանել,
նորաձեւս/ շոշականս/ պսակադիրս/ ցայգագնացս առնել:

գ) Ածական հարադրի *ի (յ) նախոդիր + հայցական հոլովածն.*
Եզակի թվով
ի բանսելու առնել,
ի դժուար լինել,
ի խաւար դառնալ,

ի ծանծաղ հանել/ ելանել,
ի հրապարակագոյժ/ ի ձիգ/ ի վաճառաշահ արկանել,
յերեւելի ածել,
ի նեղ անկանել/ արկանել,
ի պատեհ լինել,
ի սուտ հանել.

Հոգմակի թվով

յանծանաթա/ յանհաւատու/ յարթունա/ յերկրայս լինել,
յանհնարս մտանել,
յանհնարինս կրթել,
յանքնինս անկանել,
յայթիռա/ յակճիռս կալ,
ի թուխս համակել,
ի հակառակս ելանել/ գործել/ ընթանալ/ լինել/ մտանել,
ի վայրաքնակս լինել:

Այս տիպի կառուցներում երթեմն դժվար է սահմանազատել ածականի հոգմակի հայցական հոլովածներ՝ նախդիր-նախածանցով և -ս մակրայակերտ վերջածանցով կազմված մակրայներից. հմմտ՝ յետս դարնալ (բուն մակրայ) և յերկրայս լինել, յակճիռս կալ (ածական կամ մակրայ):

Դ) Ածական հարադրի ընդ նախդիր+հայցական հոլովածնով կան սակավաթիվ կազմություններ՝ ընդ հակառակս ելանել/ գործել/ ընթանալ/ լինել/ մտանել, որոնցում նույնպես զգալի է մակրայական իմաստային նրբերանգը:

3. Դ + Բ կաղապարով

Դերանուն հարադրով վերլուծական բայերը սահմանափակ թիվ ունեն, թեև վկայված են կառուցվածքային բազմազան կաղապարներով: Նշենք, որ այս կառուցներում դերանվանական հարադրի ուղիղ ձևը չի հանդիպում, քանի որ, ինչպես արդեն ասվել է, բայական հարադրությունները վերջին հաշվով խնդրային հարաբերություններ արտահայտող շարահյուսական կապակցությունների վերածումն են բառային միավորների, իսկ դերանունների ուղիղ ձևը շարահյուսական կապակցություններում հանդես է գալիս որպես ենթակա: Սահմանափակ է նաև դերանունների տարրեր տեսակների մասնակցությունը բառակազմական այս եղանակին (հիմնականում մի քանի անորոշ, փոխադարձ դերանուններ, անձնականներից) **ինքն, իր, նա:** Դերանունների թեք հոլովածները այս կառուցներում մեծ մասամբ ուղեկցվում են նախդիրներով: Վկայված սակավաթիվ կազմությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կառուցվածքային ենթակաղապարներով.

ա) դերանուն հարադրի աննախդիր եզակի տրական հոլովածնով՝ **իր առնել.**

բ) դերանուն հարադրի **ի (յ)** նախդիր+եզակի տրական հոլովածնով՝ **յինքեան կալ.**

գ) դերանուն հարադրի **ի (յ)** նախդիր+եզակի հայցական հոլովածնով՝ **յինքն արկանել/հանել/թափել:**

դ) դերանուն հարադրի **ի (յ)** նախդիր+հոգնակի հայցական հոլովածնով՝ **յինքեանա/յիրեանս հանել, յիրեարս գալ,**

ե) դերանուն հարադրի **զ** նախդիր+հոգնակի հայցական հոլովածնով՝ **զայլսն պնդել:**

զ) դերանուն հարադրի **ընդ** նախդիր+եզակի հայցական հոլովածնով՝ **ընդ նա հանել.**

է) դերանուն հարադրի **ընդ** նախդիր+հոգնակի հայցական հոլվածնով՝ **ընդ միմեամս արկանել**.

ը) դերանուն հարադրի **զ** նախդիր+ եզակի գործիական հոլովածնով՝ **զիւիք զալ**,

թ) դերանուն հարադրի **զ** նախդիր+հոգնակի գործիական հոլովածնով՝ **զմիմեամբք զալ/ ելանել**

ժ) դերանուն հարադրի **ընդ** նախդիր+եզակի գործիական հոլովածնով՝ **ընդ իւիք արկանել**:

4. Մ + Բ կաղապարով

Չթեքվող խոսքի մասերից մակրայական հարադրով կազմված բաղադրությունները ամենից ավելի հաճախադեալ են, թեև բուն անվանաբայական հարադրությունների համեմատությամբ այնքան էլ առատ չեն: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն ածականները, որոնք միաժամանակ կարող են մակրայի արժեք ունենալ, ինչպես՝ **մեծարան պարծել, մեծապարզ մեծարել, յաւդակուտոր քակտել, ուղիղ համարաւտել, շարահաւ գործել** և այլն:

Մակրայները բնականաբար քերականական ձևավորում չունեն, բայց կարող են բառակազմական կառուցվածքի տեսակետից տարբեր լինել, ինչպես և մյուս բոլոր խոսքի մասերը (հարադիրների բառակազմական առանձնահատկությունները կներկայացվեն առանձին): Ինչ վերաբերում է մակրայների ինաստային խմբավորումներին, ապա հարադրական կազմություններում իիմնականում հանդես են գալիս տեղի և ձևի մակրայները՝

առաջի ածել/ առնել/ արկանել/ դնել/ կալ,

դէմ դնել/ կալ,

դիւրաբար ասել,

զիւրովին երթալ,

զկնի գալ/ գնալ/ պնդել/ լինել/ մտանել,
զիեստ բերել/ գալ/ գնալ/ եղթալ/ լինել/ կրթել/ մտանել/ յղկել/
շրջել/ ունել/ պնդել,
ընդաթուր հարկանել,
ընդդէմ դառնալ/ դիպել/ երթալ/ կալ,
մեծաբանս բարբառել/ խաւել/ կոտորել,
մեծամեծս կոտորել,
մաւտ հասանել,
յանդիման առնել/ բերել/ կալ/ կացուցանել,
շուրջ ածել/ առնուլ/ անցանել/ արկանել/ գալ/ պատել/ տալ,
պարզաբար ասել,
պիտակաբար վարել,
ստէպ կալ,
տարադէմ գնալ,
տարապարհակ վարել,
տքնաբար տանել և այլն:

Մակրայական հարադրավորների թվին են պատկանում նաև *ի* (ի) նախորով որոշ կազմություններ, որոնց մեջ հարադիրն ինքնին ունի բաղադրյալ կազմություն՝ *ի* (ի) նախորդը նախորդում է տարածական իմաստ ունեցող գոյականի, ածականի կամ էլ հենց մակրայի: Հատկանշական է, որ այդ կազմություններից մի քանիսը հանդես են գալիս մեծ թվով տարբեր բայերի հետ, ինչպես օրինակ՝

յառաջ ածել/ անցանել/ գալ/ մատուցանել/ վարել,
յափսիթերս երթալ/ խաղալ,
ի բաց ածել/ առնուլ/ բառնալ/ գալ/ գնալ/ դառնալ/ դարձուցանել/ դնել/ ընկենուլ/ թողուլ/ կալ/ կտրել/ հատել/ մերկանալ/ պուղել/ վարել/ տալ/ քեցել,
ի դէպ ելանել,

ի մէջ անցանել/ արկանել/ բերել/ գալ,
ի մաստ հասանել,
ի ներքս ածել/ անկանել/ ընթանալ/ մտանել,
ի վայր բերել/ իշուցանել/ կործանել,
ի վերայ բերել/ գալ/ դիմել/ դնել/ ելանել/ խաղալ/ հասանել/
յառնել/ յարուցանել և այլն:

5. Զ + Բ կաղապարով

Զայնարկություն հարադրով վկայված են յայ առնել/ կարդալ,
յայ յու/ հայ հուչ առնել, աւն առնուլ, երանի տալ կազմությունները, գո-
յականաբար կիրառված ձայնարկությունների հոգնակի հայցական հո-
լովածնով՝ աւաղս արկանել, եղուկս գոչել/ կոչել, յեղուկս անկանել
օրինակները:

6. Դբ + Բ կաղապարով

Դերբայական հարադրով կազմությունների մեջ բուն դերբայի
արժեքը պահպանվում է թերևս միայն զյալ առնուլ/ հարկանել ծներում:
Երբեմն դերբայը հանդես է գալիս ածականի դերով, ինչպես՝ անկեալ
դնել, լսելի/ լսող լինել, կարող գոլ, քաւեալ լինել: Սրանք կարելի է դի-
տել որպես բառային միավորներ իրենց որոշ չափով դարձվածային
իմաստի պատճառով: Մնացած դեպքերում դերբայի և դիմավոր բայի
գուգորդությունները դժվար է համարել բառակազմական երևոյթ, քա-
նի որ դրանք հանդես են գալիս օժանդակ բայի արժեք ունեցող լինել,
կալ, ունել բայերով: Դրանք ավելի շուտ բաղադրյալ ժամանակների
ձևեր են, հատկապես՝ կրավորական սեռի իմաստ արտապիտիլու հա-
մար, մանավանդ երբ բայը չի ունենում կրավորական սեռի որևէ այլ
տարբերիչ ձև (մասնավորապես՝ անցյալ անկատար ժամանակաձևե-
րում), ինչպես՝ արգելեալ/ եղեալ/ զզացեալ/ թողեալ/ կերակրեալ/

**Կոտորեալ/ մեծարեալ/ պահեալ/ տուեալ ևն լինիմ, նշանակեալ ունիմ,
կախեալ/ պահեալ/ պապանծեալ կամ և այլն³⁷:**

Գրաբարի բայական հարադրությունների կազմի մեջ մտնող անվանական հարադիրները աչքի են ընկնում ոչ միայն տարբեր խոսքին ապատկանելությամբ, այլև բառակազմական կառուցվածքի բազմազանությամբ: Ընդ որում, բայերի և անվանական մասերի գուգորդությունների մեջ կարելի է նկատել որոշ օրինաչափություններ, թեև դրանք բացարձակ բնույթ չեն կրում: Այսպես, *առնել* և *լինել* բայերի հետ մեծ մասամբ հանդես են գալիս հոդակապավոր և անհոդակապ բարդություններ, պարզ արմատական բառերը հիմնականում հարադրվում են մյուս բայերին, պարզ արմատների մեջ գերակշռում են գոյական անունները, մինչդեռ ածականները հիմնականում բարդություններ են և այլն: Ածանցավոր կազմություններն ընդհանրապես անհամեմատ ավելի սակավ են, քան բարդությունները, բառակազմական բարդ (բազմաձևույթ) կառուցվածք ունեցող բառեր գրեթե չեն հանդիպում, դրանց մեջ ծևությունների առավելագույն քանակը, ներառյալ նաև հոդակապը, չորսից չի անցնում (օր.՝ *մենամարտիկ եղանել*), և այդպիսի կազմությունները խիստ սակավադեալ են:

Ստորև ներկայացվում են բայական հարադրությունների մեջ հանդիպող անվանական մասերի բառակազմական կառուցվածքային կաղապարները:

Կաղապարները ներկայացնելու համար կիրառում ենք մեր «Գրաբարի բառակազմությունը» գրքում³⁸ մշակված պայմանական նշանները՝ S – սկզբնահիմք, a – ածանց, f – քերականական մասնիկ կամ թեքույթ, j – հոդակապ, c – շաղկապ, p – նախորդ: Հիմքի

³⁷ Տես Ա.Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ծեռնարկ, Եր., 1958, էջը 237-240:

³⁸ Տես անդ, էջ 56:

հնչյունափոխված կամ ձևավոր տարբերակը տրվում է S, քերականական ձևավորում ունեցող հիմքը՝ S' նշանով, կրկնավորներն ընդգծվում են:

Օրինակները բերվում են հիմնականում աննախդիր անվանական հարադիրներ ունեցող կազմություններից, իսկ եթե նշվում են նաև նախդրավոր կազմություններ, ապա դրանց մեջ նախդիրը բառակազմական կառուցվածքային տարր չի դիտվում: Այլ խոսքով, տվյալ դեպքում ուշադրության են առնվում միայն անվանական հարադիրների համադրական կաղապարները, այսինքն՝ դրանց ներքին բառակազմական կառուցվածքը: V դ. գրաբարից վկայված են բայական հարադրությունների անվանական մասերի հետևյալ կառուցատիպերը.

S – պարզ արմատական բառեր, որոնք հիմնականում գոյականներ և ածականներ են, օր.՝

գոյականներ՝

թիժ դնել,

գան զմակել/հարկանել,

զին հատանել/արկանել,

գոյժ առնուլ/արկանել/տալ,

հիմն արկանել,

շնորհ ունել,

շունչ կլանել և այլն.

ածականներ՝

թոյլ տալ,

լի առնել,

թուխ զգենուլ,

լուռ/պատրաստ/պինդ կալ,

պարապ առնել/բերել և այլն:

S^f – պարզ արմատական բառերի տարբեր հոլովածեր, այդ թվում՝ նախորավոր կապակցություններ, որոնց մեջ նախորդները բառակազմական արժեք չունեն՝ անծին առնել, առն տալ, յաչաց հանել, զահի հարկանել և այլն (օրինակները տես վերը՝ հարադրավոր բայերի վերլուծական կաղապարներում, քերականական ձևավորում ունեցող հարադրների նկարագրության մեջ, էջ 63-76):

Ունենք **aS**, **ajS**, **a(aS)**, **a(aS)** կաղապարներով նախածանցավոր սակավաթիվ կազմություններ, հիմնականում ածականներ՝

aS

անտես մնալ,
անջիլ/ ապախտ առնել,
անյոյս/ անտես/ անփոյթ/ առաւել/ դժգոհ/ տգէտ/ տիհած լինել,
ընդերկար առնել/ լինել, ընդաթուր հարկանել,

aS^f

գոյական հարադրի *հ՛յ*) նախորով հայցական հոլովածենով՝
յապուշ դառնալ

ajS

արտասահման/ հոմահաւաք/ տարաքնակ/ տարակարժ լինել,
հակակշիռ գոլ, տարադէմ զնալ, տարապարհակ վարել և այլն:

a(aS)

անընկալ լինել:

Sa – վերջածանցավոր կազմություններ, որոնք անհամենատ ավելի առատ են, քան նախածանցավորները. այս կաղապարում զգալի հաճախականություն ունեն **-ումն**, **-ութիւն** ածանցներով բայանուն գոյականները՝

բաշխումն/ խաղաղութիւն/ խոստումն/ ծանուցումն/ հաշտութիւն/ հարցումն/ մատնութիւն/ քննութիւն առնել,
ազդումն/ դադարումն/ մոռացումն/ պարապումն առնուլ,
աշխատութիւն կրել,
զգայութիւն/ վկայութիւն/ պարտութիւն խոստովանել,
կռուան գտանել,
հանգիստ առնուլ,
հովանի ունել,
ողջոյն տալ,
պաշտօն տանել
տարածոց արկանել.

ինչպես նաև՝ այլ խոսքի մասերով՝

ածականներ՝

աւգնական/ վտարական/ հալածական առնել,
արժանի/ աւելորոր/ դաշնաւոր/ հասու/ յայտնի լինել.
մակրայներ՝

դիրաբար/ պարզաբար ասել,

պիտակաբար վարել,

տքնաբար տանել,

և այլն:

Տ՝ քերականորեն ծևավորված հիմքերով հանդիպում են գոյական հարադրի ի՛յ) նախորով հայցական հոլովածնով հետևյալ կազմությունները՝

ի գերութիւն վարել,

ի հաւանութիւն/ յուղութիւն գալ,

ի շեշտումն անկանել,
ի պատրաստութիւն մատնել,
ի փախուստ դառնալ/ յորդորել/ շրջել,

(Sa)a – Երկու վերջածանց ունեցող բառեր՝
իմաստուն առնել,
նախանձուկա/ ողորմուկա/ արկանել,
տեղեկութիւն տալ,
սպասաւորութիւն լնուլ/ կատարել/ հարկանել/ մատուցանել,
փախստական անկանել/ վարել:
[(Sa)a]a – Երեք վերջածանց ունեցող անվանական հարադի-
րով վկայված է փախստեայս (լույսուն+եայ+ս) արկանել բաղադրությու-
նը:

ա(Sa) կամ (aS)a –մեկ նախածանց և մեկ վերջածանց ունեցող
հարադիրներով օրինակներից են՝

աներեւոյթ լինել,
անիշխան/ անհաւատարիմ առնել,
անհանդուժելի/ անհաւատալի/ գերունակ/ համակործան լի-
նել,

դժկամակ գտանել,
զիւրովին երթալ,
համակամս առնել,
յառաջագոյն սահմանել,
վերահասու առնել/ լինել և այլն

[a(Sa)]a – քառամղամ կաղապարով (սկզբնահիմքին կցված
մեկ նախածանցով և Երկու վերջածանցով) ունենք մեկ օրինակ՝
ընդունելութիւն առնել:

Զգալի քանակ են կազմում այն հարադրավոր բայերը, որոնց անվանական մասը համադրական բարդություն է՝ հոդակապով կամ առանց հոդակապի: Սակավ դեպքերում սրանք իրենց կազմում կարող են ունենալ և որևէ ածանց: Այդ բարդությունների մեծ մասը ածական-ներ են, թեև հանդիպում են նաև գոյականներ: Ուսումնասիրվող շրջանից վկայված են բազմաթիվ օրինակներ հետևյալ կաղապարներով.

SjS – Երկիրմբ հոդակապավոր բարդություններ. անվանական հարադրները մեծ մասմբ, հատկապես *առնել* և *լինել* բայերի հետ, ունեն նշված կառուցվածքը, որով վկայված են բազմաթիվ օրինակներ՝

անդամակուտոր/ աշխարհագիր/ աշխարհագոյժ/ ատամնախիլ/ ատրաշէկ/ արարածիգ/ գահավէժ/ գանձագին/ խեղամահ/ ծայրաքաղ/ հարցափործ/ ձերբակալ/ սմբակակոխ և առնել,

ակնակառոյց/ անձնատուր/ զազանակուր/ դեղակուր/ դիւրամուտ/ զարաժողով/ իրազգած/ խանդագորով/ խորասոյց/ ծակախիթ/ ծանրացատումն/ կամագիտ/ հարուածաբէկ/ հաւահարց/ հաւատափոխ/ հեղձամահ/ հետահաս/ հետամուտ/ հոգաբարձ/ հրամանաբնեկ/ ծեռնամուխ/ միջակտուր/ շանթահար/ շնորհակալ/ սուսերահար/ քաջայոյս/ քինախնդիր և լինել,

այլ բայերի հետ՝ խորշաքաղ ժողովել, հետախաղաղ ծածկել, մեծաբան պարծել, չարախնաւ կալ, չարահաւ գործել, պսակազգեստ ցուցանել և այլն:

SjS – առաջին բաղադրիչի շեշտափոխական հնչյունափոխությամբ՝ ամրախիտ/ բնաբարձ/ կիսակտուր և առնել,

բնաջինջ/ դիմագրաւ/ լուսատու/ հրակէգ/ միջակտուր/ միջամուխ լինել, յուսահատ գոյ,

SjS – առաջին բաղադրիչի քերականական ծևավորմամբ՝ ականատես լինել:

SjS – սա Երկիիմք հոդակապավոր բարդությունների ընդհանրական **SjS** կաղապարի տարբերակն է՝ անվանական հարադրի առաջին հիմքի և հոդակապի հնչյունափոխությամբ՝ **բարեկիր առնել, բարեխաւ արկանել/ ունել:**

Նշված կառուցվածքի հարադրություններում առավել ցայտուն է դրսևորվում **առնել** և հատկապես **լինել** բայերի իմաստի ծևականացումը, որով նրանք ծեռք են բերում բայական ածանց-վերջավորության արժեք, և հարադրության բառային իմաստն ամբողջությամբ, ներառյալ բուն գործողության անվանումը և գործողության հետ կապված այլ հատկանիշներ, իր վրա է վերցնում անվանական հարադիրը: Այսպես, օրինակ, ունենք հարադրավոր բայերի մի ստվար խումբ (մոտ մի քանի տասնյակ), որոնց՝ համատեղ կատարվող գործողության (կամ վիճակի) իմաստն արտահայտվում է ոչ թե բայական մասով, այլ անվանական հարադրով՝ հոդակապավոր բարդության Երկրորդ **-կից** բաղադրիչով, ինչպես՝ **աղաւարակից/ աշխատակից/ էակից/ ընպակից/ ընթերցակից/ կարեկից/ հրձուակից/ մխիթարակից/ շարժակից/ ուրախակից/ ջանակից/ սգակից/ ցաւակից/ քնակից** և այլն:

SS – այս կաղապարն արտացոլում է անհոդակապ բարդություն ներկայացնող հարադիրները, որոնք հոդակապավոր կառուցների համեմատությամբ զգալիորեն սակավ են հանդիպում.

գազանընկեց/ հատընտիր/ հատկուր/ վտարանդի/ տոհմորոշ/ քարընկեց/ քարկոծ/ առնել,

աւդառ/ թողլիք/ ծեռնտոու/ ունկնդիր/ քաջարշաւ լինել,

բանտարգել/ ծովընկեց/ հրկեց/ հրծից առնել// լինել,

դէտակն ունել,

ծիարշաւ առնել/ արշաւել/ խաղալ և այլն:

(SS)S – Երեք արմատական հիմքերով անհոդակապ բարդություններն ինքնին հազվադեպ երևույթ են գրաբարի բառակազմության մեջ: Առավել սակագ են դրանք հանդիպում հարադրավոր կազմություններում: Վկայված հազվագյուտ օրինակներից են՝ **թափանցանց լինել/բերել/ելանել:**

SS – անհոդակապ կրկնավոր հիմքերով վկայված են՝ **թալթալի խաղալ, կասկած ունել օրինակները:**

Sj(SS) – Երեք արմատական հիմքերով, որոնցից վերջին երկուսը անհոդակապ կրկնավորներ են, իսկ առաջին բաղադրիչը ենթարկված է շեշտավիոխական հնչյունափոխության, ունենք՝ **կիսախող-խող/նգախարիխար առնել կազմությունները:**

Սակավաթիվ օրինակներով վկայված են նաև մի շարք բարդածանցավոր կազմություն ունեցող հարադիրներ այնպիսի համադրական կաղապարներում, որտեղ ածանցները կարող են կցվել ամբողջ բարդությանը կամ նրա բաղադրիչներից որևէ մեկին, ընդ որում, բարդությունները կարող են լինել ինչպես հոդակապավոր, այնպես էլ անհոդակապ.

(SjS)a – այս բաղադրությունները հիմնականում ունեն մակրայակերտ -ս և գոյականակերտ -ութիւն ածանցները, ընդ որում, ըստ այս կաղապարի՝ ածանցը կցվում է արդեն բարդված հիմքին, որը կարող է առանձին չհանդիպել.

*նորածես առնել/ ծեւել/ նորոգել,
մեժաբանս բարբառել/ խաւսել,
զրուցատրութիւն/ թելադրութիւն առնել,
գայթակղութիւն արկանել,*

թերահաւատութիւն/հեղծամղծուկ լինել և այլն.

(աS)jS – ընդդիմամարտ լինել.

Sj(Sa) – մենամարտիկ ելանել, ճգնազգեցիկ լինել.

a(SS) – անունկնդիր/չունկնդիր լինել, յուղարկ երթալ.

a(SS) – անկասկած լինել

(SS)a – թափանցիկ լինել, ակնարկութիւն/բարերարութիւն/վրէժմնդրութիւն առնել.

(aS)S^f – ընդվայրդնկեց առնել.

(Sa)S – երեքնարաւր առնել.

համադրական կրկնավոր հիմքով վկայված է մեծամեծս կոտորել օրինակը (SjS)a կաղապարով.

[(SS)a]a – կրկնավոր հիմքով և երկու վերջածանցով վկայված է յեղեղուկս արկանել օրինակը:

Կան նաև զգալի թվով հարադրավոր բայեր, որոնց ոչ-բայական մասերը ինքնին հարադրություններ են, ընդ որում՝ վկայված են կառուցվածքային բազմազան կաղապարներով (ազատ բաղադրիչներով, շաղկապներով կամ նախդիրներով միացած բաղադրիչներով, անվանական մասի տարբեր հոլովաձևերով, բայի խոնարհված ձևերով և այլն):

Ստորև բերվող օրինակները խմբավորում ենք ըստ բաղադրիչների միավորման միջոցի, իսկ տարբեր հոլովաձևերով և բայի հարացուցային ձևերով կազմությունները չենք առանձնացնում:

ScS – շաղկապով միավորված հարադիրներով՝

աղ և հաց ուտել,

այսն և կատակ/անց և դարձ/առ և գնաց/բարձ և թող//բարձիթողի/դիր և տար առնել,

մատն և տուր լինել, զվիշտու և զվնասս շահել.

ՏբՏ – նախդիրներով միավորված հարադիրներով, որոնք կարող են նաև հոլովական տարբեր ձևավորում ունենալ՝

գիրկ ընդ խառն լինել,
բան ի գործ առնել,
զեր ի վերոյ անցուցանել,
դէտակն ի վեր ամբառնալ/ ունել,
զանձն ի ջանս արկանել,
զոգի ի բաց դնել,
զոգի ի բրին դնել/ ունել,
խեղդ ընդ անձն արկանել,
կործան յերկիր զարկուցանել,
հոգ յանձին բերել,
հող ի գլուխ լինել,
ձեռն ի գործ առնել/ արկանել,
ձեռն յանձին արկանել/ հարկանել,
յոտն ի մատն յառնել,
ուշ ի կուրծս անկանել/ առնել,
պատճառս ի վերայ դնել/ յուզել,
պէտ(թ)/ ջան/ փոյթ յանձին ունել,
վճիռ ի վերայ աժել.

ՏբՏ – նույն կառուցվածքը՝ կրկնավոր հարադիրներով. ընդ որում՝ կրկնվող հարադիրներից մեկը կարող է ունենալ ուղղականից տարբեր հոլովածկ, ընդայնվել որևէ նախդրով և կամ գործածվել որոշյալ առումով, ինչպես ստորև բերվող ել և ելս առնել օրինակում.

ամ յամ/ աւր ի յաւր/ ժամէ ի ժամ առնել,
այլ յայլմէ լինել,
այր զարամբ եկանել,
ծափ զժափի հարկանել,

*թե ի թե հարկանել,
թափ ընդ թափ անցուցանել / համել / հասուցանել,
ժամ ի ժամ սահմանել,
ծալ ի ծալ առնով,
ցիր ընդ ցիր լինել,
փոյթ ընդ փոյթ լինել:*

SoS՝ շաղկապով միավորված կրկնավոր հարադիրով վկայված է ել և ելսն առնել օրինակը, ընդ որում՝ ինչպես նշեցինք, Երկրորդ կրկնակն ունի քերականական ծևավորում (հոգնակի հայցական+որոշիչ հոդ):

Հարադրավոր բայերին իրենց դարձվածային արժեքով և մեկ ընդհանուր հասկացություն արտահայտելու հատկանիշով մոտենում են նաև բայական կենտրոնով դարձվածային կայուն կապակցությունները, որոնք, սակայն, իրենց բազմանդամ կառուցվածքով, բաղադրիչների առավել անկախությամբ, շարահյուսական վերլուծության ենթարկվելու հնարավորությամբ մեկ բառային միավորի արժեք չունեն և հետևաբար չեն կարող միավորվել բայական հարադրությունների՝ որպես բառակազմական երևույթի հետ: Այդպիսի դարձվածային կառուցմերից են, օրինակ՝ *ազատամիտ լինել յագահութենէ, առնել թիկունս օգնականութեան, դնել զանձն ի վերայ բարեկամի, երկիւղ մահու ի վերայ դնել, զպէսո հոգույն հասուցանել, ըստ մտի այլոց լինել, ընդհարկանել ընդ բիբ ական, ի չափու ունել զանձն, խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել, հեղումն արեան առնել, մտաց լժակաւ կշռել, յանհնարին հնարս մտանել, յարրունս հասակի հասանել, ողջ լինել և խնդալ ասել, չափ դնել բանի, ցիր դիաթաւալ կացուցանել և այլ բազմաթիվ կապակցություններ, որոնք գրաբարի դարձվածային հարստության մասն են կազմում:*

Բ. ԶՈՒԳԱԴՐՈՎԱԿԱՆ ԲԱյԵՐ

Գրաբարի զուգադրական բայերը կարելի է ներկայացնել $P + P$ կաղապարով:

Այս կաղապարի վերլուծական կազմությունները այսպես կոչված զուգադրական կամ զուգաբայական հարադրություններն են, որոնք, ի տարբերություն ժամանակակից հայերենի, դասական գրաբարի շրջանում խիստ սահմանափակ են: Մրանով հանդերձ՝ դրանց մեջ կարելի է առանձնացնել կառուցվածքային երկու ենթակաղապար:

1. Դրանցից առաջինը միևնույն բայի սաստկական կրկնությունն է՝ բաղադրիչներից մեկի սերտաճած նախդիր-նախածանցով (զ, ընդ):

*անցանել զանցանել,
անցուցանել զանցուցանել,
արմանալ զարմանալ,
արմանալ ընդարմանալ,
եռալ գեռալ և այլն:*

2. Երկրորդ խումբը տարբեր բայերի հարադրմամբ կազմված զուգաբայական բաղադրություններն են՝

*ածել թափել,
առնուլ տանել,
բարնալ թողուլ,
գալ առնուլ,
գալ գնալ,
պարզել մեկնել և այլն:*

II. Այլ խոսքի մասերի կազմություն

Ի տարբերություն բայական հարադրությունների՝ մյուս խոսքի մասերին վերլուծական կառուցվածքն այնքան էլ հատուկ չէ³⁹: Հարադրման եղանակը առավել արդյունավետ գործում է մակրայների կազմության ժամանակ: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ գրաբարում անվանական հարադրությունները կառուցվածքային այն բազմազանությունը չունեն, ինչ ժամանակակից հայերենում (*գիշեր-ցերեկ, դուռորկից, գրադարան-ընթերցարան, դեսից դեմից, ոտից օդուի, զուգված-զարդարված* և այլն)⁴⁰: Բացի այդ, ինչպես նշվել է բառակազմության վերլուծական տիպի ընդհանուր բնութագրության մեջ հարադրական կառուցմանը նոր խոսքի մասերի սերման հիմք չեն դառնում (տես վերը՝ էջ 33, կետ 7): Որպես բացառություն կարող ենք նշել դասական գրաբարի ենթաշրջանից վկայված մի շարք օրինակներ, երբ բայական հարադրություններից կազմվում են գոյականական կամ ածականական հարադրություններ՝ *արտաքս առաքել – արտաքս առաքումն, ի բաց առնել – ի բաց արարումն, ի բաց բառնալ – ի բաց բարձումն, ի բաց դնել – ի բաց դրումն/դրութիւն, ի բաց մեկուսանալ – ի բաց մեկուսութիւն, ի բաց որոշել – ի բաց որոշութիւն, ի կիր արկանել – ի կիր արկումն, ի վերայ դնել – ի վերայ դրութիւն, ի վեր ընթանալ – ի վեր ընթացութիւն, շուրջ յածել – շուրջ յածումն (գոյականներ), ի բաց բառնալ – ի*

³⁹ Թեև բառակազմական կառուցվածքների և տերմինների դասակարգման վերը բերված՝ №1 աղյուսակում (տեսն էջ 13-14) վերլուծական տիպի մեջ առանձնացվել են անվանական և բայսկան հարադրություններ, սակայն ավելի ճշգրիտ լինելու համար անվանականներն իրականում պետք է անվանել «ոչ-բայսկան», քանի որ այդ կաղապարներով կարող են կազմվել ոչ միայն անուն խոսքի մասեր, այլ նաև որոշ չափով դերանուններ և մանավանդ մակրայններ:

⁴⁰ Հմտ.՝ Էդ. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջը 227-235: Տես նաև վերը №2 աղյուսակում (էջ 15) բերված՝ անվանական հարադրությունների դասակարգումը հարակցական, շաղկապական, հատվածական, առդրական և կապակցական տեսակների:

բաց բարձողական, ի բաց փախչել – ի բաց փախչողական (ածական-ներ): Այս կարգի կառույցները, սակայն, կարող են մեկնաբանվել նաև որպես համադրական տիպի՝ բառակազմական եղանակների (բառաբարդման և ածանցման) համակցումով ստացված կազմություններ, որոնցում ածանցները, տվյալ դեպքում՝ բայանվանական **-ումն, -ութիւն** և ածականակերտ **-ական** ածանցները, ի մի են ձուլում հարադրության անկախ անդամները և ստեղծում կազմությամբ բարդածանցավոր բառ: Այս մեկնաբանությունը հնարավոր է, քանի որ նախ՝ նշված կազմությունների կից կամ անջատ գրությունը պայմանական է (ՆՀԲ-ում բերված են անջատ գրությամբ), և բացի այդ, նրանք սերտաճելու և համադրական կառույցների վերածվելու միտում ունեն՝ որոշ ծևական փոփոխություններ կրելով (նախդիրների կորուստ և այլն). օրինակ՝ *ի բաց որոշութիւն – բացորոշութիւն, ի վեր ընթացութիւն – վերընթացութիւն* տիպի գուգածնությունները վկայված են միևնույն դասական գրաբարի ենթաշրջանից:

Անվանական հարադրությունների մեջ, ինչպես ներկայացված է № 3 առյուսակում, տարբերակվում են շաղկապական, նախդրական և կապակցական կաղապարներ:

Ա. Շաղկապական հարադրություններ

Ուսումնասիրվող շրջանում անվանական (ոչ-բայական) հարադրությունների մեջ շաղկապական բաղադրությունները մեծ թիվ չեն կազմում և միացած են գլխավորապես և շաղկապով: Բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության մասին պետք է ասել, որ շաղկապական կառույցներում բաղադրիչներն ավելի բազմազան են, քան դրանց հարադրումով ստացված կազմությունները. որպես արդյունք ստացվում են միայն գոյականներ, ածականներ և մակրայներ:

Մինչեւ բաղադրիչների դերում կարող են հանդես գալ նյութական իմաստ ունեցող բոլոր խոսքի մասերը՝ գոյական, ածական, մակրայ, բայ (բայահիմքերի տեսքով), ավելի սակավ՝ նաև թվականներ ու դերանուններ, ընդ որում՝ բառերի բացարձակ մեծամասնության մեջ բաղադրիչները պատկանում են միևնույն խոսքի մասին: Միայն եզակի դեպքերում կարող են լինել տարբեր խոսքի մասերի համակցումներ՝ դերանուն+ածական՝ նոյն եւ նման, թվական+դերանուն՝ մի եւ նոյն, մակրայ+թվական՝ նախ եւ առաջին: Ինչ վերաբերում է բաղադրիչների քերականական ձևավորմանը, ապա անվանական խոսքի մասերի դեպքում մեծ մասամբ գործ ունենք մաքուր արմատական հիմքերի հետ, իսկ բայահիմքերը կարող են լինել և մաքուր բայարմատներ, և բայական հարացույցի այլ ձևեր (կատարյալի հիմք, բուն իրամայականի ձև և այլն), որոնք ավելի հազվադեպ են:

Ստորև ներկայացնում ենք շաղկապական հարադրությունների օրինակներ՝ խնբավորելով ըստ ստացված տարբեր խոսքի մասերի.

1. Գոյականներ՝ (որոնց մի մասը կարող է համընկնել նույնարձատ բայահիմքի հետ) **այր եւ բեն, առ եւ ապուռ/ր, առ եւ աւար, ել եւ մուտ // եկք եւ մուտք, կալ եւ կապ, կաց եւ մնաց, հաս եւ խած, հարց եւ խնդիր, հարց եւ փորձ, հարց եւ քնին, մուտ եւ ել:**

2. Ածականներ (որոնք կարող են ունենալ նաև մակրայական կիրառություն՝ աղի եւ ողորմ, արձակ եւ համարձակ, մի եւ նոյն // նոյն եւ մի, յար եւ յարմար, յար եւ նման, նոյն եւ նման, ողջ եւ ամբողջ, ունկն եւ բումկն, չէ եւ չիք, ցան եւ ցիր // ցիր եւ ցան.

3. Մակրայներ՝ անդէն եւ անդ, անտի եւ այսր, յար եւ հանապազ, նախ եւ առաջին:

Սի երկու օրինակում տեսնում ենք միևնույն բաղադրիչների հակառակ շարադասության հնարավորություն՝ ել եւ մուտ // մուտ ել ել,
մի եւ նոյն // նոյն ել մի, ցան եւ ցիր // ցիր եւ ցան:

Մակրայների մեջ կարելի է առանձնացնել նաև միաժամանակ շաղկապներով և նախդիրներով ձևավորված բաղադրիչներ ունեցող կազմություններ՝ ընդ շատ ել ընդ սակաւ, ընդ շատ ել ընդ փոքր, ի վեր ել ի խոնարհ, ի վեր ել ի վայր: Այս վերջին տիպի կազմություններին հատուկ է բաղադրիչների իմաստային հականշությունը՝ ընդ շատ ել ընդ սակաւ, ընդ շատ ել ընդ փոքր, մասամբ՝ գործողության հակադարձ ուղղվածության իմաստը՝ ի վեր ել ի խոնարհ, ի վեր ել ի վայր և այլն:

Հնարավոր են նաև առանց շաղկապի մակրայների հարադրություններ՝ այսր ամդր, աստի ամտի, սակայն սա կառուցվածքային այլ կադապար է:

Բ. Նախդրական հարադրություններ

Նախդիրներով միավորված բաղադրիչներով կազմվում են հիմնականում վերլուծական կառուցվածքի մակրայներ: Հետաքրքրական է, որ այս բաղադրություններում ավելի հաճախ ենք հանդիպում տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բաղադրիչների հարադրմանը՝ մակրայ+դերանուն՝ անդէն առ նմին, գոյական+մակրայ՝ բերան ի վայր, ածական+գոյական՝ կոր ի գլուխ և այլն): Արդյունքը, սակայն, ինչպես նշվեց, հիմնականում մակրայներն են:

Նախդիրներից առավել գործածական են *ի*, ապա՝ *ընդ և առ* նախդիրները՝

առ – անդէն առ նմին,

ընդ – աւր ընդ մէջ, վաղ ընդ փոյթ,

**ի(յ) – ակն ի խոնարի, ամսոի յառաջ, բերամ ի վայր, բեր ի մէջ,
թագ ի գլուխ, կոր ի գլուխ, հաց ի բերան, հիմն ի վեր, հիմն ի յատակ,
ծեռն/ծեռս ի գլուխ, ուշ ի կուրծս, վեր ի վայր, վերուստ ի վայր, քաջ ի
բաց:**

Այս կապակցությունների հետագա սերտաճումով կարող են ա-
ռաջանալ համադրական բարդություններ՝ հոդակապի դերում հանդես
եկող նախսիրներով, կամ նույնիսկ նախսիրի փոխարինմամբ հոդակա-
պով՝ SpS և SjS կաղապարներով. օրինակ՝ կոր ի գլուխ – կորիգլուխ –
կորագլուխ: Նախսիրներով կապակցված հարադրությունների թվում
հանդիպում են նաև երկրորդ բաղադրիչի այլ հոլովաձևեր՝ տրական,
բացառական, ներգոյական՝ այր ընդ ընկերի, անդէն առ նմին, անդէն ի
տեղուցն, գեր ի վերոյ, որդի ի հաւրէ, փոքր ի շատէ: Վերջին տիպի
կազմությունները մոտենում են կայուն բառակապակցություններին, ո-
րոնց մասին կխսովի ստորև:

Կան սակավաթիվ կազմություններ, որոնցում բաղադրիչներից
յուրաքանչյուրը ծևավորված է որևէ նախսիրով՝ ընդ այս ընդ այն, ի վե-
րուստ ի վայր, յայսկոյս յայնկոյս, մինչ (յ)այս մինչ (յ)այն, և այլն: Այս
կազմություններում հանդիպում ենք ց նախսիրով եզակի օրինակիցայս
ցայն:

Դասական գրաբարի Ենթաշրջանից վկայված է վերլուծական
կառուցվածք ունեցող մակրայների մի ստվար խումբ, որում ներկա-
յացված են նախսիրների գանազան կապակցություններ տարբեր հո-
լովաձևերի հետ, այսինքն՝ մակրայներն առաջացել են քերականական
ձևի վերածումով բառային նոր միավորների⁴¹: Ընդ սմին՝ միևնույն բա-
ռերը երբեմն ունենում են նույն հոլովի տարբեր վերջավորություններ,

⁴¹ Հմմտ.: Ս. Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից գրական հայերեն, Եր., 1981, էջ 229:

որ կարող է հետևանք լինել ինչպես միաժամանակ առկա հոլովական գույզաձևությունների, այնպես էլ նշված տիպի վերլուծական մակրայների առաջացման տարբեր ժամանակագրական հնության, այսինքն՝ այդ կառուցմերում արխարիկ հոլովաձևների պահպաննան: Վերլուծական կառուցվածքի մակրայներում հանդես են գալիս գրաբարի *առ, ընդ, ըստ, ի՛յ* նախորդիները, որոնցից առավել արդյունավետը վերջինն է: Իսկ առանձին հոլովաձևներից գուգորդությունների ամենամեծ քանակը կազմում են հայցական, այնուհետև բացառական հոլովները: Նկատելի է, որ բացի գոյականներից նախորդիների հետ գուգորդված կարող են հանդես գալ նաև ածականներ, դերանուններ և նույնիսկ մակրայներ: Վերջին դեպքում, անշուշտ, հոլովաձևների մասին խոսք լինել չի կարող: Պետք է նաև նշել, որ որոշ մակրայներ կարող են հանդես գալ միայն նախորդիների հետ գուգորդված, ինչպես՝ *առ ընթեր, առ ժամայն* և այլն: Ստորև ներկայացվում են գրաբարի վերլուծական մակրայները՝ ըստ նախորդիների և հոլովների տարբեր գուգորդությունների (հիմնական բաղադրիչի խոսքինասային պատկանելությունը առանձին չի նշվում՝ դասակարգման անհարկի մանրամասնություններից խուսափելու նպատակով. առանձնացվում են միայն մակրայները):

1. *Առ նախորդով՝*

տրական հոլովաձևի հետ՝ *առ ահի, առ այժմուս, առ աւուր/աւրին, առ ետև, առ իմ, առ հարկի, առ նախանձու* և այլն.

հայցական հոլովաձևի հետ՝ *առ այս, առ այր, առ աւրն, առ ժամանակ(ն), առ ժամն, առ ինչ, առ խուռն, առ կուռն, առ հասարակ, առ հաւասար, առ ծեռն, առ մի, առ ոտն,*

հոգնակի թվով՝ առ աչս, առ շնորհս, առ ոտս.

բացառական հոլովաձևի հետ՝ առ ականէ, առ պատճառէ.

գործիական հոլովածեկի հետ՝ առ սակաւ, առ ստորեաւ, առ վաղի⁴², առ տեղեաւ(Ա), հոգնակի թվով՝ առ այսոքիք, առ աշաւք.

մակրայների հետ՝ առ այժմ/ այժմիկ/ այժմուս, առ ընթեր, առ ժամայն, առ յապա:

Առ նախորով հարադրական մակրայներ կան նաև մի կամ ինչ անորոշ բառ-մասնիկներով՝ առ անզամ մի, առ ժամ մի, առ ժամանակ մի, առ սակաւ մի, առ վայր մի, առ փոքր ինչ:

2. Ընդ նախորով՝

հայցական հոլովածեկի հետ՝ ընդ այգն, ընդ այլ, ընդ աղաւտ, ընդ առաւաւտն, ընդ գետին, ընդ խար, ընդ խալ, ընդ հուպ, ընդ ձեռն, ընդ մէջ, ընդ մի, ընդ միահամար, ընդ վայր, ընդ փոյթ.

հոգնակի թվով՝ ընդ ամենեսեան, ընդ առաւաւտս, ընդ ժամն, ընդ խարս.

բացառական հոլովածեկի հետ՝ ընդ ահեկէ, ընդ աջմէ, ընդ մաւոյ:

մակրայների հետ՝ ընդ առաջ, ընդ բնաւ, ընդ վաղուց:

3. Ըստ նախորով՝

տրական հոլովածեկի հետ՝ ըստ այնմ(ն), ըստ այսմ(իկ), ըստ արժանոյն, ըստ արինի, ըստ դրութեան, ըստ ինքեան, ըստ կամի, ըստ հարկի, ըստ պատեհի, ըստ պատշաճի, ըստ պարապութեան, ըստ որում,

հոգնակի թվով՝ ըստ արժանեաց, ըստ աւելեաց, ըստ աւրինաց, ըստ իրիք, ըստ մասանցն/ մասինցն/ մասնիցն, ըստ պատշաճից.

հայցական հոլովածեկի հետ՝ ըստ արժանն, ըստ արժանի:

բացառական հոլովածեկի հետ՝ ըստ որմէ:

4. Ի(Ս) նախորով՝

⁴² Սրանց աննախոր ծերը կարող են դիտվել նաև որպես արդեն մակրայի արժեք ստացած նախկին հոլովածեր:

տրական հոլովածեկի հետ (փաստացի՝ ներգոյական հոլովածեռվ)՝ ի բացի, ի գետնի, ի ժամու(Ա), ի հմումն, ի մասին, ի միջի, ի միջոցի, ի նմին, ի նախնումն, ի պարզեկի, ի տեղուց,

հայցական հոլովածեկի հետ՝ ի բաց, ի բացեայ, ի բռնի, ի գետին, ի դերեւ, ի դէպ, ի զուր, ի ժամն, ի լի, ի լոյս, ի խոնարի, ի ծածուկ, ի կախ, ի կարծ, ի համար, ի հետի, ի ծեռն, ի ճահ, ի մէջ, ի միջոց, ի նամիր, ի նոյն, ի շնորի, ի պատեհ, ի պատճառ, ի սպառ, ի սպաս, ի վերագոյն(ս), ի վագ, ի վերջ, ի տեղ(ի), ի տարապարտ. հոգնակի թվով՝ ի գաղտնիս, ի դերեւս, ի դէմս, ի դուրս, ի թիկունս, ի թռիչս, ի հետիուս, ի չորս, ի չքմեղս, ի չքմեղիկս, ի պատճառս, ի պարզևս, ի պէտս, ի սնուտիս, ի տարապէտս.

որոշ դեպքերում դժվար է տարբերել -ս վերջավորությամբ հոգնակի հայցական հոլովածեռ -ս մակրայակերտ վերջածանցով ձևերից, ինչպես՝ չքմեղս, տարապարտսև այլն),

բացառական հոլովածեկի հետ. այս կառույցները լիովին համընկնում են անունների բացառական հոլովածեռին և այս կազմությունների՝ վերլուծական կառույցվածք ունեցող ինքնուրույն բառի արժեք ստանալը որոշվում է դրանց մակրայական կիրառության հիման վրա. այդ են վկայում նաև որոշ օրինակներում հոլովական վերջավորության գուգածեռությունները, որոնք սովորական հարացուցում չեն հանդիպում՝ յահեկէ, ի բացէ/բացոյ, ի բնէ/բնմէ/բնոցէ, ի դիպէ, ի լրոյ, ի լրջէ, ի խորմէ, ի կարճոյ, ի հակառակէն, ի հանդիպէ, ի հարկէ, ի հնմէ, ի հպոյ, ի ծեռանէ, ի մասնէ, ի մաւտոյ, ի միջոյ, ի նախն(մ)էն, ի ներքոյ, ի նորոյ, ի պարզոյ, ի սկզբանէ, ի սոսորէ, ի սրտէ, ի վերոյ, ի վերջէ/վերջոյ, հոգնակի թվով՝ ի դիմաց, ի թիկանց, ի լրջեաց/լրջուց, ի կամաց, ի հետոց, ի ծեռաց, ի վաղուց, ի վաղնջուց, ի տարապարտուց.

գործիական հոլովածեկի հետ՝ ի վաղիւն:

Մակրայների հետ / նախողիրը կազմում է հետևյալ գուգորդությունները՝ ի գլխովին, ի համդէա, ի միասին, ի ստորև, ի վեր, ի վերայ, ի վայր, ի ներքս, ի ներքսագոյն և այլն: Պետք է նշել նաև որ վերը բերված ի վաղուց, ի վաղնջուց, ի տարապարտուց, ինչպես նաև գործիականով ի վաղին ձևերի մեջ անուններն արդեն ձեռք են բերել մակրայների արժեք և կարող են կիրառվել նաև առանց որևէ նախողի, օր: Վիշտամակ զի տարապարտուց զմեզ անհծանես [Թուգ.]:

Հետաքրքրական խումբ են կազմում ի նախողով և -ուստ ածանցով ձևավորված մակրայները, որոնց մեջ խիստ զգալի է բացառական հոլովի իմաստը. ինարավոր է, որ այդ ածանցը բառերի որոշակի դասի նախկին հոլովական վերջավորությունն է եղել: Այդպիսի կազմության մակրայները դասական շրջանի գրաբարում մոտ երկու տասնյակ են, իիմնականում տեղի, ժամանակի, սերման իմաստով՝ ի բարձուստ, ի բացուստ, ի բնուստ, ի դրուստ, ի յերկնուստ, ի խոնարհուստ, ի խորուստ, ի հեռուստ, ի մատուստ, ի նախուստ, ի ներքուստ, ի սկզբնուստ, ի ստորուստ, ի վաղուստ, ի վայրուստ, ի վերըմբերձուստ, ի վերուստ, ի տերունուստ, ի փոքրուստ:

Վկայված են վերլուծական կառուցվածքի մակրայներ նաև կրկնակի նախողիներով՝ առ ի յապայ(սն), առ ի ներքոյ, առ ի պէտս: Երեք նախողիներով բաղադրությունները արդեն սերտաճել են և անցել համադրական կազմությունների շարք՝ զարիվայր, զարիվեր:

Ի՞յ նախողիրը, գուգորդվելով գոյականների և մակրայների հետ, կազմում է նաև մի շարք նախադրություններ, որոնք կարող են ձևով համընկնել մակրայներին, բայց հոլովառու սպասարկու բառեր են և ի հակադրություն բայերի հետ կիրառվող մակրայների՝ դրվում են անունների որոշակի հոլովածների վրա, իիմնականում սեռական, երբեմն հայցական. հմնտ.՝ անցանել ի մէջ (մկր.) – ի մէջ երկոցունց զինուրացն (նխոր.), կցեալ ընդ միմեամս ի ներքոյ և յարտաքոյ (մկր.) – ի

Անքոյ երկնից (նխդր.), Ելամեն ի Անքուստ (մկր.), – ի Անքուստ ծեռին (նխդր.), հասամել ի Վերալ (մկր.) – ի Վերալ գետոյն (նխդր.), զոր ի Վերոյն յիշեցաք (մկր.), – ի մէջ ջրոցն, որ ի Վերոյ հաստատութեան (նխդր.), ի Վերուստ մինչև ի վայր (մկր.) – ի Վերուստ երիարացն (նխդր.) և այլն:

Տարբերակման հիմք կարող է ծառայել նաև շարադասությունը. Նախադրությունները բնականաբար դրվում են հոլովված բարին նախադաս, մինչդեռ մակրայները կարող են ինչպես նախորդել, այնպես էլ հաջորդել բային: Ըստ գործառույթի բուն նախադրություն է ի սակս, թեև հենց սա է, որ կարող է կիրառվել նաև հետադաս: Մրա հետ գոյականները դրվում են սեռական, իսկ դերանունները նաև հայցական հոլովածնով՝ յաւանդի սակս, ի մեղաց սակս, ի ծեր սակս, նաև՝ յայն սակս, յայս սակս, յոր սակս: Հետաքրքրական է նկատել, որ վերջին օրինակներում գոյականներն ու դերանունները դրվում են հարադրական նախադրության բաղադրիչների միջև, այսինքն՝ նախադրության մի բաղադրիչը հետադաս դիրք է գրավում, որ տվյալ շրջանի գրաբարին դեռևս այնքան էլ բնորոշ չէր և ավելի մեծ տարածում է գտնում հետազայում՝ միջին հայերենին նախորդող շրջանից սկսած, օր՝ ի տան մէջ և նման այլ ձևերում:

Զգալի թվով վերլուծական կառուցվածքի մակրայներ են կազմվում մի անորոշ հոդի և իմն, ինչ, ուրեմն, ուրեք անորոշ դերանունների ու դերանվանական մակրայների հարադրությամբ. առաջին բաղադրիչի դերում հանդես են գալիս հիմնականում չափ, տեղ, ժամանակ ցուց տվող և մի շարք այլ գոյականներ, ածականներ, դերանուններ ու մակրայներ, ինչպես՝

իմն բաղադրիչով՝ յապագայս իմն, աւելի իմն, աւրինակ իմն, հազիւ իմն, մեծ իմն, սուղ իմն, փորքու իմն.

ինչ բաղադրիչով՝ դոյզն ինչ, դուն ինչ, ժամանակ ինչ, խուն ինչ,
չափ ինչ, սակաւ(իկ) ինչ, սուլ ինչ, փոքր ինչ.

ուրեմն բաղադրիչով՝ ապա ուրեմն, այլ ուրեմն, անագան ու-
րեմն, անդր ուրեմն, աստ ուրեմն, զուր ուրեմն, հազիւ ուրեմն.

ուրեք բաղադրիչով՝ հազիւ ուրեք.

մի բաղադրիչով՝ աւր մի, գամ մի, խուն մի, հարուստ մի, հուն
մի, չափաւոր մի, սակաւ(իկ) մի, սուլ մի, սուն մի, վայր(իկ) մի, փոքր
մի, քանի մի:

Բաղադրյալ վերլուծական կազմություն ունեն գրաբարի մի
շարք դերանուններ և դերանվանական մակրայներ.

այլ առաջին բաղադրիչով՝ այլ իմն, այլ ինչ, այլ ոմն, այլ ոք, այլ
երեմն, այլ երբէք, այլ ուստեք,

այլուստ առաջին բաղադրիչով՝ այլուստ ուստեք.

ամենայն առաջին բաղադրիչով՝ ամենայն իրաւք, ամենայն
իւիք, ամենայն ուստեք, ամենայն ուրեք.

մի առաջին բաղադրիչով՝ մի այլ, մի ևս, մի ոմն, մի ոք:

Հայտնի են և հարադրական կազմությամբ զինչ ինչ, ո ոք, ով
ոք, որ ոք, իւրաքանչիւր ոք, երկաքանչիւր ոք, մէն մի դերանունները
իրենց թեք հոլովածերով հանդերձ՝ իմ իմիք, իւ իւիք, ում իմիք, ոյք
ոմանք և այլն:

Ոչ և մի ժխտականներով ունենք ոչ ինչ, ոչ ոք, մի ոք դերա-
նունները և ոչ երբէք, ոչ եւս, ոչ ուստեք, ոչ ուստի, ոչ ուրեք մակրայնե-
րը:

Սպասարկու խոսքի մասերը որպես հարադրական կազ-
մությունների բաղադրիչներ սակավ են գործածվում: Ուսումնասիրվող
շրջանից ունենք մի շարք հարադրություններ եւս շաղկապով, որը
իմաստի սաստկացման գործառույթով հանդես է գալիս մի շարք մակ-
րայնների, հազվադեպ՝ նաև այլ խոսքի մասերի (դերանունների)

գուգորդությամբ՝ այլ եւս, անդր եւս, առաւել եւս // եւս առաւել, արդ եւս, լաւ եւս, յամէ եւս, որչափ եւս, չև եւս, վաղու եւս, տակալին եւս, ցարդ եւս: **Զի և (Ե)թէ շաղկապներով վկայված են առաւել զի, առաւել թէ մակբայները և մի շարք բաղադրյալ շաղկապներ՝ այլ զի, փոխանակ զի, վասն զի, այլ թէ/եթէ, քան թէ/եթէ, բայց եթէ և այլն: Թաճ բաղադրիչնով կազմվում են անդր քան, առաջոյ քան, առաւել քան, աւելի քան, արտաքս քան, յառաջ/յառաջագոյն քան, ի վեր քան, ի վերոյ քան, նախ քան հարադրական կազմությամբ նախադրություններն ու մակրայները:**

Որոշ քանակություն են կազմում հարադրական կառուցվածքի շաղկապները, որոնց մի մասն առաջանում է հոնանիշների հարադրումով, ինչպես՝ այլ սակայն, բայց սակայն, իսկ մյուսները՝ **և, զի, թէ շաղկապների գուգորդությամբ, օր՝ թէպէտ և, իբրև զի, կամ հարաբերյալի հետ միավորվելով՝ այն ինչ, այն որ, այնու զի և այլն: Հատուկ խումբ են կազմում էական բայով կառուցվածք՝ այն է, այսինքն է և այլն:**

Ստորև բերում ենք դասական գրաբարում կիրառվող Վերլուծական կառուցվածքի շաղկապներից օրինակներ առանց գործառական և իմաստային դասակարգման՝ խմբավորելով դրանք ըստ առաջին բաղադրիչի:

այլ սակայն. այն(ու) զի, այն է, այն ինչ, այն իսկ է, այն որ, այսինքն է. ապա եւ / եւ ապա, ապա (Ե)թէ. բայց արդ, բայց եթէ, բայց միայն, բայց սակայն. եթէ ոչ. զի եւ. գորս՝ որք, թէպէտ եւ, իբր(ու/ եւ) այն թէ, իբր(ու) թէ, իբրև զի, իբրև զի թէ, իբր(եւ) եթէ, իբր(ու/ եւ) ոչ եթէ, իբր ոչ թէ. իսկ թէ. մանաւանդ զի, մանաւանդ թէ. միայն զի, միայն թէ. մինչ մինչ չեւ. ոչ եթէ. որ զի, որ զինչ, որ ինչ, որ միանգամ. որպէս զի, որպէս թէ. որպիսի ինչ. ուստի եւ. սմին իրի, սմին վասն. վասն այն/ այդորիկ/ այնորիկ/ այսորիկ, վասն որոյ, փոխանակ ընդ և այլն:

Գ. Կապակցական հարադրություններ

Գրաբարի վերլուծական կառուցվածքի բառային միավորների մեջ հատուկ տեղ են գրավում կայուն բառակապակցությունները, «որոնք անդամների միասնությամբ արտահայտում են մեկ բառային իմաստ, ունեն անվանողական դեր և նախադասության մեջ հանդես են գալիս իբրև մեկ անդամ»⁴³. Այս տիպի կառուցները խոսքիմասային արժեքի տեսակետից սահմանափակ են, կամ միայն գոյականի և մակրայի արժեք ունեցող կայուն բառակապակցություններ: Առավել տարծված են գոյականական (որոշչային և հատկացուցային) կապակցությունները, որոնցից շատերն ունեն և իրենց սերտաձած, համադրական բարորության կամ ածանցավոր կազմության վերածված տարրերակները. օր.՝ *ոստայն սարդի – սարդի ոստայն // սարդիոստայն, կանանց տուն – կանանոց, խնդրութիւն վրիժուց – վրէժինդրութիւն, խիղճ մտաց – խղճմտութիւն, հոտ անուշից կամ անուշութեան – անուշահոտութիւն, արքայական կաղին – արքակաղին, երկայնաբան բանք – երկայնաբանք, լի բերան – լիաբերան, լուացան ջուր – լուացաջուր, մահ տարածամ – մահտարածամ, նաև քարեղէն – քարենաւ, շնչաբերերակ – շնչերակ, ուկեհան տեղի – ուկեհանք, սիւն ամպ – սիւնամպ և այլն:*

Այս տիպի կապակցությունների զգալի մասը ենթարկված է իմաստի փոխաբերացման և դրա հետևանքով՝ բաղադրիչների ավելի սերտ միավորման: Այդպիսի կազմություններն ընկալվում են որպես մեկ ամբողջություն. օր.՝ *աստղ պատրանաց «մոլորակ», աղեղն աստուծոյ կամ երկնից «ծիածան», ակն լուսոյ կամ տունջեան «արեգակ», պտուղ աչաց «բիբ», քաջ արանց «կայսր», փոխանակ հանդերձից «փոխնորդ», ծայն արուեստականաց «ներդաշնակություն,*

⁴³ Էդ. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, էջ 236:

հարմոնիա», աղերս ապարամութեան «ջատագովություն», ժողովուրդ տեառն «Եկեղեցի», ծնունդ փոխոյ «տուկոս», պարունակ բան «շրջաբանություն», հնդիկ որդ «շերամ», արծաթ կենդանի «սնդիկ», ականջ(ունք) ժողու «ծովախորշ», ներքո կացեալ/անկեալ «հպատակ», (զ)վասն մեղացն «ապաշխարության զրի» և այլն:

Կառուցվածքային տեսակետից այս բաղադրությունները կարող են լինել.

1. Որոշչային՝

ա) Ածական որոշիչով (ընդ որում որոշիչը հանդիպում է և նախադաս, և վերջադաս դիրքով)՝ աղբարյն որովայն, այպնակատակ գուսան, այս հարցուկ // հարցուկ դեւ, անկոչ եպիսկոպոս, անմոլար աստեղք, աստեղք մոլորք, արդ հարսունք, արեգ քաղաք, արեգ դուռն, աւագ որեար, աւձամարտու խրատ, աւտարակողմն կոյս, աւր հասարակ // հասարակ աւր, բարակ ցաւ/ջերմ, բրածեծ գան, գազանակեաց կեանք, գետնատարած անկողին, գլխապինդ վարշամակ, եալթանասնեան խորան, լոկ աւր, լուր աւր, հնդիկ փայտ, յատակ հայրենի, պսակ փշեայ, վեր ի վերոյ երևումն, տեառնակողմն կոյս//տեառնակոյս կողմն, տրամանցանակ բան և այլն:

բ) Գոյական որոշիչով՝ այգ կիւրակէ, աւծ աւազակ, բանտ գուր, գայլ խոտ, գուր հնծան, երիթ ուռ, լկտիք նստիք, կին մարդ, հոռոմ ծիւթ, պահ դուռն, պտուղ խունկ, սիւն ամայ, փուշ պսակ // պսակ ի փշոց, չափ հասակաւ:

2. Հատկացուցչային.

ա) հատկացուցչը եզակի սեռական հոլովով, մեծ մասամբ վերջադաս՝ ակն արեւու, աղ ուխտի, այր գործոյ, արիւն որթոյ, արքայութիւն աստուծոյ, աւուրն պարէն, բան տեառն, գործ տարագու, դարձ փոխարինի, եղջիւր իւղոյ, երազահան երազոյ, երանութիւն քո/ձեր/իւր,

ծերդ երանութիւն, զոհ փրկութեան, ընտրոյ տէր, լրումն լուսնի, խորան/վրան ժամու, Ժիր կաթին/ կաթին Ժիր, կմիք բանի, հանգանակ հաւատոյ, հետ հարդգողի, Ժիռ արշաւանք, մուտք արեւու, վէմ անկեան, փոխանակ բդեշխի.

բ) հատկացուցիչը հոգնակի սեռական հոլովով՝ ընդ որում, հատկացյալը կարող է լինել ինչպես եգակի, այնպես էլ (ավելի սակավ) հոգնակի թվով՝ ամդք մեհենից, արտաւար տնկոց, արք աղեղանց, արքայ արքայից, աւր գործոց, դժուարք Երանց, Երիցունց Երէց, իշխանաց իշխան, լուժ Կշռոց, լուժք Եզանց, խիոճ մտաց, խորան Երկնից, ծննդաբաշխ ծննդոց, հաց Երեսաց, ծիւթ յունաց, Ճեպանցոյց ջուրց, մեղմեղանք աչաց/ձայնի, ոլորումն պարսետից, պտուղ աչաց, տաշտ խնկոց, տէգ մուլուաց, տորմիդ նաւոց, տուն զանձուց/ ըմպելեաց/ խորհրդոց/ մատենագրաց/ շտեմարանաց, փոխանակ հանդերձից, քաջ արանց և այլն:

Մակրայի արժեք ունեցող կայուն բառակապակցությունները որևէ ընդհանուր կառուցվածքային հատկանիշով չեն բնութագրվում: Մեծ մասամբ դրանք տարբեր խոսքի մասերի, այդ թվում և մակրայների զուգորդություններ են մի շարք սպասարկու բառերի հետ՝ անգամ, ուրեք, ուստեք, ապա, անդր, Եւեք, Եւս, իսկ, հետէ, զիետ, զկնի, մի, ոչ, քանի և այլն, որոնցով կարող են կազմվել հիմնականում Երկանդամ, Երբեմն Եռանդամ կապակցություններ՝ ներառելով և որոշ նախդիրներ. օր՝ այս/բազում/ բիլր/ Երից(ս)/ Կրկին/ հազար/ միւս/ յոլով/ շատ/ չորք/ չորրորդ/ քանից անգամ, բազում ուստեք/ ուրեք, յոլով ուստեք/ ուրեք, անդէն/ արդեն իսկ, բնաւ (իսկ) ոչ, ընդ նոյնս իսկ, իսկ արդ, բայց արդ, արդի Եւս, յար Եւեք, զորոյ/ զսորին հետ, յետս ընդդէմ, զսոյն հետայն, հուսկ ապա/ յետին/ յետոյ, յայնմ/ յորմէ/ յորոց հետէ, յետ որոյ, յետոյ հուսկ, յետոյ ուրեմն, (զ)նոյն հետայն/ հետոյն/ հետեայն, անդէն վաղվաղակի, վաղվաղակի (զ)հետ, (ի) վաղուց/ ի հերուն հետէ, յետ

սակաւ(ու) միոյ, յետ փոքրու (ինչ), յետ փոքր ինչ, առ փոքր ինչ, առ անգամ մի՛ ժամանակ մի՛ ժամ մի՛ սակաւ մի՛ վայր մի, քանի անգամ/ առաւել/ աւրինակ/ եւս/ չափ, քանիաւն եւս, մի երբէք, մի եզով իւիք և այլն:

Մի շարք դերանունների (հիմնականում ցուցական) և գոյականների գուգորդությամբ ստացվում են ծեփ մակրայներ, որոնք կիրավում են տեքստում՝ ներմուծելու համար օրինակներ, ուրիշի ուղղակի խոսք և այլ մեջբերումներ՝ այս անուն/ ինչ/ նիշ/ կերպ, զայս զնոյն ձև, զայս աւրինակ/ զաւրինակ զայս, պէս զայս աւրինակ, պէս գունակ: Կան նաև ցուցական դերանուններով կազմված տերի և ժամանակի մակրայներ՝ այս/ զայս/ այն աւր, ցայս/ ցայդ/ ցայն/ ցոր վայր և այլն:

Բազմաթիվ կայուն կապակցություններ են վկայված ծեփ, ժամանակի, մասսամբ տեղի և չափի մակրայների արժեքով: Սրանք հիմնականում երկանդամ են, ընդ որում՝ բաղադրիչների միջև մեծ մասամբ շարահյուսական կապերը մթագնած են, թեև որոշ դեպքերում դեռևս զգալի են որոշակի հարաբերությունները կամ նախադրությունների ու հետադրությունների հոլովառությունը: Ստորև բերվում է V դ. գրաբար մատենագրության մեջ վկայված մեծաքանակ օրինակներից մի խումբ՝ ակամայ կամաւթյական, ամենայն իրաւության, այլովքն հանդերձ, առանց բարեխաւսի, արտաքոյ կուտէ, երբեմն ժամանակի, զաւր/յաւր ամենայն, զաւր ցերեկ, զաւր հանապազ, զիասարակ գիշերաւ, զոյիւն ամենայն և գիշերն ամենայն, ծնկու չափ, կարի/ վաղ քաջ, մէջ գիշերոյ, միանգամայն պարզաբար, միով աւրով/ կարգի, մահու չափ, յական թաւրափիել, յամենայն տեղ, յամենայն սրտէ, յամարամիտ կամաւթյակ, յետուստ կողմանէ, յոչ կամաց, նմին/ նոցին/ զնորին հակառակն, շուրջ զբաստերբն, ոգով չափ, սրտի մտաւթ, սրով սուսերի, ցորքան ժամանակս և այլն:

Նույն տիպի մակրայական կայուն կապակցություններ կան նաև եռանդամ կառուցվածքով՝ ի հաշիվ նախդիրների, շաղկապների և այլ սպասարկու բառերի՝ ամ զամի զկնի, առաւել քան զյոյժ, առ այն ժամ(ու), եւ կարի (իսկ) քաջ/յոյժ, զայնու/ առ այնու ժամանակաւ, ընդ այն ժամանակս, ընդ մի բերան, ընդ մի համար, ըստ մտի անձին, ի մի եւ նոյն, ի նմին ժամանակի, ի նոյն ժամայն, (իբրեւ) ի միոջէ բերանոյ, ի պարզեի մասին, ի սայր/սուր սուսերի, ի թթել ական, յերբեմն երբեմն ժամանակ և այլն:

Դարձվածային կայուն կապակցությունների մեջ կան և այնպիսիք, որոնք կառուցվածքով հավասարվում են ավարտուն նախադասությունների, ընդ որում նախադասությանը հատուկ ստորոգումը կարող է դրսևորվել երկակի. ա) կամ ունենալ ծևական արտահայտություն՝ էական կամ օժանդակ բայի տեսքով՝ որ և իցէ, ո ոք և իցէ, զինչ և իցէ «որևէ բան, որևէ մեկը» իմաստով, բազում այն է «մեծ մասամբ, ավելի հաճախ» իմաստով, և որ, են որ «ոմն, ոմանք» իմաստով, է(ր) զի, է(ր) երբեմն, էր որ, և ուրեք «երբեմն» իմաստով և այլն, բ) կամ ենթադրվել «զորությամբ»՝ օժանդակ բայի զեղչումով՝ որ աւր, ո եւ պէտ, ո պէտ ոք, որ եւ որ ինչ, որ զինչ եւ, եւ որ ի կարգին, եւ որ այլ, որչափ պէտ, միևն եւս՝ եւ, սակաւիկ մի՝ եւ, վայրիկ մի եւս՝ եւ, փոքր ինչ՝ եւ, փոքր մի/միւս եւս՝ եւ և այլն:

Նախադասությունների արժեք ունեցող բառակապակցություններով, կամ ավելի ճիշտ՝ բայի դիմավոր ծևերի (հիմնականում իրանայական և ստորադասական եղանակների) մասնակցությամբ կազմված բաղադրություններով ներկայացված են մի շարք վերաբերականներ (եղանակավորող բառեր)՝ թող անդր, թող թէ, մի՛ գուցէ, մի՛ եղիցի, մի լիցի, քա՛ լիցի, գրեազրէ թէ, գոզցես թէ, գոզցես՝ իմն, իցէ թէ, իցէ արդեաք, երբ իցէ, ի բաց տար և այլն: Վերլուծական կազմությամբ վերաբերականներ են առաջանում մակրայների հետ ոչ, մի

Ժխտականների, ինչպես նաև **թէ**, **եթէ** շաղկապների գուգորդմամբ՝ ոչ
ապաքէն, հազի թէ, **մի՞թէ**, **մի՞եթէ** և այլն:

Թէ շաղկապով կազմվում են **աւշ թէ**, **երանի թէ**, **իցիւ թէ** միջար-
կությունները: Վկայված են վերլուծական կազմությամբ և այլ միջար-
կություններ՝ աւն անդր, աւն իսկ, աւն առ, տիր աւն, տի նաև այլն:

Այս կարգի կազմությունները, սակայն, ոչ թե բառակազմական
որևէ եղանակի միանգամյա գործողության արդյունք են, այլ հետևանք
են ժամանակի ընթացքում առաջացած շարահյուսական սերտաճում-
ների, հետևաբար պետք է նշել, որ վերլուծական կառույցների առա-
ջացման ուղի է նաև կայուն բառակապակցությունների վերածումը բա-
ռային միավորների: Սակայն այս երևոյթը, ի տարբերություն
կրկնության և հարադրման, տարաժամանակյա գործընթաց է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հինգերորդ դարի գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպի քննությունը բերում է հետևյալ եզրակացություններին:

1. Հայերենի բառակազմության թե՛ համաժամանակյա, թե՛ պատմական ուսումնասիրության մեջ կարևորվում է տիպաբանական խնդիրների քննությունը՝ հայոց լեզվի պատմության տարրեր փուլերում բառակազմական մակարդակի գարգացման պատկերն ամբողջացնելու տեսակետից: Բառակազմության տիպաբանական քննությամբ առանձնացվել են բառակազմության համադրական և վերլուծական տիպերը՝ համապատասխան եղանակներով ու միջոցներով, որով և հնարավորություն է ստեղծվել բացահայտելու լեզվի գարգացման յուրաքանչյուր փուլում գործող բառակազմական օրինաչափությունները:

2. Համադրական տիպի մեջ առանձնացվել են բառակազմական երկու եղանակ՝ բառաբարդում և ածանցում, մասամբ և այդ երկու եղանակների համակցում (խառը տիպի կաղապարների տեսքով), իսկ վերլուծական տիպի մեջ՝ կրկնում և հարադրում: Որպես ընդհանուր առանձնահատկություն բացահայտվել է, որ հայերենի բառակազմության մեջ համադրական կառույցների կաղապարները շատ ավելի հարուստ և բազմազան են, քան վերլուծականներինը, քանի որ վերջիններս փաստորեն հանգում են ընդամենը խոսքի մասերի հնարավոր գուգորդություններին:

3. Գրաբարի բառակազմական համակարգում ևս համադրական տիպի հետ միասին գործել է և վերլուծական տիպը, որը ծևավորված լինելով դեռևս հնագույն հայերենի ժամանակաշրջանում, ավելի մեծ գործունություն է ցուցաբերում արդեն հին գրական հայերենի գարգացման առաջին՝ դասական գրաբարի ենթաշրջանում

ՆԱԵՐԿԱՅԱԳՎԱԾ է բազմազան կառուցվածքային կաղապարներով։ Վերլուծական բառակազմությունը գործառապես ընդայնվում ու գարգանում է նաև հետագա դարերում, իսկ ժամանակակից հայերենում հարստանում է ավելի բազմազան կառուցատիպերով։

4. Վերլուծական բառակազմության մեջ դասական գրաբարում գործել են երկու եղանակ՝ կրկնում և հարադրում։ Այս երկու եղանակները դեռևս նշված ժամանակաշրջանում վկայված են բազմազան կաղապարներով ու ենթակաղապարներով, թեև հետագայում և հատկապես ժամանակակից հայերենի արդի փոլում պատմական զարգացման հետևանքով առաջացել են նաև այնպիսի կառուցներ, որոնք կամ չեն եղել գրաբարյան շրջանում, կամ հանդես են եկել նվազ գործառական բեռնվածությամբ։ Մասնավորապես նշելի է շաղկապական հարադրությունների և կրկնավորների սակավաթվությունը ժամանակակից հայերենի համեմատությամբ։

5. Կրկնումը որպես բառակազմական եղանակ դասական գրաբարում ներկայացված է հարակցական, շաղկապական և նախդրական տեսակներով, ընդ որում այս երեք խմբերի միջև բառերի բաշխվածության տեսակետից առաջին տեղում են նախդրականները, իսկ շաղկապներով միավորված կրկնավորների քանակը առավել նվազն է։ Միջին տեղ են գրավում հարակցական, այսինքն՝ ազատ բաղադրիչների կրկնությամբ կազմված ձևերը։ Վերլուծական կրկնավոր բաղադրությունները միայն ոչ-բայական (անվանական և մակրայական) կառուցներ են, ընդ որում, դա վերաբերում է ինչպես կրկնավորների կազմի մեջ մտնող բաղադրիչների, այնպես էլ կրկնությամբ կազմված բառամիավորների խոսքինասային պատկանելությանը։ Շեշտշվում է, որ կրկնությունը անվանական խոսքի մասերից մակրայների կազմության հիմնական եղանակն է եղել հայերենի զարգացման բոլոր փոլու փոլություն։

6. Հարադրումը որպես բառակազմական եղանակ ներկայացված է բայական և անվանական (կամ ոչ-բայական) տեսակներով: Այդ դասակարգումը պայմանավորված է հայերենի կառուցվածքային առանձնահատկություններով, քանի որ բայց հայերենում միակ խոսքի մասն է, որը հանդես է գալիս կարգային պատկանելության հատուկ ցուցիչով և չունի միասնական ելակետային աննշույթ ձև՝ ի տարբերություն մյուս թերվող խոսքի մասերի: Ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում թե՛ համադրական, թե՛ վերլուծական բառակազմության քննության մեջ բայակազմությունն իր յուրահատկություններով առանձնացնել մյուս խոսքի մասերի կազմությունից:

7. Հարադրման եղանակով կազմված բառամիավորները բնորոշվում են խոսքիմասային պատկանելության խիստ անհամաշափ բաշխումով: Այդ եղանակով կազմվում են հարյուրավոր հարադրավոր բայեր, մինչդեռ մյուս խոսքի մասերի հրացումների քանակն ավելի սահմանափակ է: Սա պայմանավորված է հարադրավոր բայերի անվանական բաղադրիչների կառուցատիպերի բազմազանությամբ: Ի տարբերություն բայական հարադրությունների՝ մյուս խոսքի մասերին այնքան էլ հատուկ չէ վերլուծական կառուցվածքը: Հարադրման եղանակը մյուս խոսքի մասերի դեպքում առավել արդյունավետ գործում է մակրայների կազմության ժամանակ:

8. Բառակազմական նշված երկու եղանակները՝ կրկնումը և հարադրումը հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում հանդես են բերել զգալի կայունություն, իսկ որոշ տեսակներ, օրինակ՝ զուգադրական բայերը, կրկնավոր մակրայները, նույնիսկ զննդայնել են իրենց արդյունավետությունը և լայն տարածում ձեռք բերել ինչպես ժամանակակից գրական հայերենում, այնպես էլ բարբառներում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

3. *Աբեղյան Մ.* Հայոց լեզվի տեսություն, «Միտք» հրատ., Եր., 1965:
4. *Աբրահամյան Ա.Ա.*, Բայց ժամանակակից հայերենում, գիրք 1-ին, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր. 1962:
5. *Աբրահամյան Ա.Ա.*, Վերլուծականությունը հայերենի տարբեր ճակար-դակմերում, ՊԲՀ, 1972, 3:
6. *Աբրահամյան Ա.Ա.*, Գրաբարի ծերնարկ, Հայպետուսմանկիրատ, Եր., 1958:
7. *Աբրահամյան Ա. Գ.*, Ժամանակակից գրական հայերեն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1981: *Աբրահամյան Ա. Գ.*, Ժամանակակից հայերենի բա-ռակազմական օրինաչափությունների զարգացման միտումները, ՊԲՀ, 1981,
8. *Աթայան Ի.*, Լեզումերի ծևաբանական տիպաբանության առարկան և անհատական լեզվական ծկի բացահայտման խնդիրը, ԲԵՀ, 1988, հ. 2:
9. *Աղայան Էդ. Բ.*, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1984:
10. *Առաքելյան Վ.Դ.*, *Խաչատրյան Ա.Հ.*, *Էրյան Ս.Ա.*, Ժամանակակից հա-յոց լեզու, հ. 1, Եր., 1979:
11. *Գալսոյան Ս.Ա.*, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերե-նում, Եր., 1978:
12. *Գալսոյան Ս.Ա.*, Անորոշ դերբայց բառակազմական անվիտիոյն հիմք, ԲԵՀ, 2008, հ. 1:
13. *Հայրապետյան Ս.*, Գրաբարի շարադասությունը (Վ դար), Եր., 2005:
14. *Հայրապետյան Ս.*, Դասական գրաբարի շարադասական կաղապար-ները (դոկտորական ատենախոսություն), Եր., 2005:

15. *Հովսեփյան Լ.Ս.*, Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., 1987:
16. *Հովսեփյան Լ.Ս.*, Կրկնությունը գրաբարի բառակազմության մեջ, Slovo, vol. 26-27, Actes du Sixième Colloque international de linguistique arménienne, INALCO – academie des Inscription et Belles-Lettres – 5-9 juillet 1995:
17. *Հովսեփյան Լ.Ս.*, Բառակազմության տիպեր, Եղանակներ և միջոցներ, Զահուկյանական ընթերցումներ, 2009:
18. *Մարգարյան Ա.Ս.* Ժամանակակից հայոց լեզու (Բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), Երևանի համալսարա-նի հրատ., Եր. 1990:
19. *Մարտիրոսյան Ա.*, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառակազ-մական կաղապարները, «Եղիս պրինտ» հրատ., Եր., 2007:
20. *Զահուկյան Գ.Բ.*, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1974:
21. *Զահուկյան Գ.Բ.*, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանա-կաշրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1987:
22. *Զահուկյան Գ.Բ.*, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Եր., 1989:
23. *Մարգարյան Ա.Ե.* Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը.-Հայոց լեզվի կառուցվածքը, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. Եր., 1975:
24. *Սուրեհասյան Ա.Մ.*, Ժամանակակից հայոց լեզու (Հնչունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն), Հինգերորդ հրատ., ԵՊՀ հրատ., Եր., 2008:
25. *Վարդամյան Գ.*, Ժամանակակից հայերենի անվանական վերլուծա-կան բառակազմությունը, Եր., «Վինգվա» հրատ., 2010:

26. *Атаян Э.*, Опыт дедуктивного построения морфологической типологии языковых-знаковых образований.- Հայոց լեզու և գրականություն, պրակ 1-2,Եր., 1983:
27. *Atayan E.*, La typologie deductive des langues et les traits caractéristiques typologiques de l'Armenian oriental modern.- Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics, Delmar, New York, 1996.
28. *Hovsepyan L.*, The Typological Development of the Armenian Language.- Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics, Delmar, New York, 1996.
29. *Khachatrian A.*, The Armenian Sound System From Typological Aspect.- Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics, Delmar, New York, 1996.

Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակության տպարանում:

Ք. Երևան, Սայաթ-Նովա 24, (գրասենյակ)

Ավան, Դավիթ Մալյան 45 (տպարան)

Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63

Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am

Տպաքանակը՝ 150

